

ROLA WILLIEGO EMILA ZUKRIEGLA – BYŁEGO FUNKCJONARIUSZA GESTAPO W ŁODZI – W POWOJENNYM ŚCIGANIU I SĄDZENIU NIEMIECKICH KOLABORANTÓW¹

1. Wprowadzenie

Przedmiotem niniejszego artykułu jest postać byłego funkcjonariusza Tajnej Policji Państwowej w Łodzi (niem. *Geheime Staatspolizei in Lititzmannstadt* – Gestapo w Łodzi) Williego Emila Zukriegla oraz jego rola w powojennym ściganiu i sądzeniu niemieckich kolaborantów z okresu II wojny światowej. Przeprowadzone badania miały na celu weryfikację znaczenia powojennych zeznań, notatek oraz donosów W. Zukriegla w czynnościach identyfikacji niemieckich kolaborantów, ich poszukiwaniu przez aparat bezpieczeństwa, a w konsekwencji także podczas procesów sądowych, osób oskarżonych o współpracę z niemieckim aparatem represji w okresie wojny. Przeprowadzonymi badaniami usiłowano włączyć się w dyskurs naukowy nie tylko dotyczący Gestapo w Łodzi oraz jego agentury, lecz także zagadnienia ścigania i sądzenia niemieckich kolaborantów w okresie tzw. Polski Ludowej. Przed omówieniem zasadniczego problemu badawczego przedstawiony zostanie biogram W. Zukriegla. Następnie przeprowadzona zostanie analiza jego udziału w powojennych procesach sądowych, w oparciu o m.in. wyniki badań statystycznych. W ostatniej części artykułu znajdzie się krytyka materiałów wytworzonych przez W. Zukriegla ze szczególnym uwzględnieniem ich przydatności dla organów bezpieczeństwa w procesie identyfikacji i ścigania niemieckich kolaborantów. W tym celu omówione zostaną trzy

* Instytut Pamięci Narodowej, Oddział w Łodzi, e-mail: patrycja.resel@ipn.gov.pl.

¹ Artykuł został opracowany na podstawie referatu wygłoszonego przez autorkę podczas ogólnopolskiej konferencji naukowej *Summum ius, summa iniuria. Rola sądownictwa specjalnego w procesie utrwalania władzy komunistycznej w Polsce w latach 1944–1956*, zorganizowanej w dniach 28–29 maja 2024 r. przez Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Łodzi.

wybrane problemy poruszone przez W. Zukriegla w jego powojennych zeznaniach, notatkach i doniesieniach.

2. Omówienie źródeł i stanu badań

W toku badań przeprowadzono kompleksową kwerendę w zasobach Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, poddając analizie 1612 jednostek archiwalnych. Jej celem było wyodrębnienie akt procesowych, śledstw, spraw poszukiwawczych, rozpracowań operacyjnych i innych prowadzonych przez powojenny aparat bezpieczeństwa, gdzie jedną z osób przechodzących w tychże sprawach był W. Zukriegel. Materiał źródłowy został uzupełniony o dokumenty z Archiwum Państwowego w Łodzi, Archiwum Akt Nowych, archiwum Fundacji General Elżbiety Zawackiej, Muzeum Harcerstwa w Warszawie, archiwum Komisji Historycznej Chorągwi Łódzkiej Związku Harcerstwa Polskiego, Archiwum Instytutu Pileckiego oraz Centralnego Archiwum Wojskowego Wojskowego Biura Historycznego. Kwerendzie towarzyszyła analiza literatury przedmiotu, artykułów prasowych oraz obowiązujących aktów prawnych z okresu objętego badaniem. Do tej pory postać W. Zukriegla stanowiła jedynie marginalny przedmiot analiz. Wyjątkiem pozostaje tekst Michała Turskiego z Polskiej Akademii Nauk w Berlinie, który w swoim artykule *Vom Gestapo-Übersetzer zum polnischen Agenten. Die wechselvolle Biographie des Willi Zukriegel*² skoncentrował się przede wszystkim na relacjach W. Zukriegla ze Służbą Bezpieczeństwa po jego emigracji do Berlina Zachodniego w 1957 r. Cennym materiałem pomocniczym okazał się również 78. odcinek programu telewizyjnego *Historia – współczesność*, zatytułowany *Zabijanie prawdy*, wyemitowany w 1995 r. na antenie Telewizji Polonia³. W trakcie wywiadu postać W. Zukriegla i jego udział w powojennym ściganiu byłych agentów łódzkiego Gestapo komentował Antoni Galiński – ówczesny dyrektor Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi.

² M. Turski, *Vom Gestapo-Übersetzer zum polnischen Agenten. Die wechselvolle Biographie des Willi Zukriegel*, JKGDE 2022, nr 3, s. 67–80.

³ *Zabijanie prawdy*. Odc. 78 [w:] *Historia – współczesność*, Telewizja Polonia, 1995.

3. Rys biograficzny Williego Emila Zukriegla

Bohater niniejszego artykułu urodził się 7 września 1905 r. w Łodzi w rodzinie niemieckiej, jako syn Emila i Natalii z domu Vogel⁴. W tym samym mieście jego ojciec prowadził skład towarów wełnianych przy ul. Głównej 9 (obecnie al. Józefa Piłsudskiego)⁵, a także pełnił funkcję kierownika tkalni w Akcyjnym Towarzystwie Przemysłowym Juliusza Heinzla przy ul. Piotrkowskiej 104. W latach 1918–1923 W. Zukriegel uczęszczał do Miejskiej Szkoły Handlowej Męskiej przy ul. Kilińskiego 109 w Łodzi. Po ukończeniu edukacji podjął pracę jako pomocnik inżyniera w wymienionym wyżej towarzystwie akcyjnym, a następnie jako kreślarz w łódzkim oddziale Powszechnego Towarzystwa Elektrycznego (niem. *Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft*) z siedzibą przy ul. Piotrkowskiej 165⁶. W 1927 r., po redukcji etatu, W. Zukriegel wyjechał do Tczewa na Pomorzu, gdzie zatrudnił się jako tłumacz języka niemieckiego w miejscowej spółdzielni rolniczej. Dwa lata później powrócił do Łodzi i aż do wybuchu II wojny światowej we wrześniu 1939 r. pracował jako sprzedawca w salonach samochodowych. Przez następne dwa lata pozostawał bez stałego zatrudnienia, utrzymując się z nielegalnego handlu⁷.

Niewiele ponad rok po rozpoczęciu okupacji niemieckiej Polski, 23 października 1940 r. W. Zukriegel zadeklarował przynależność do narodu niemieckiego i podpisał tzw. volkslistę (Niemiecka Lista Ludowa,

⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Łodzi (dalej: AIPN Łd), Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Łodzi [1945] 1983–1990 (dalej: WUSW Łódź), sygn. 0184/1846, Akta paszportowe: Zukriegel Emil, Kwestionariusz paszportowy, 5.04.1957 r., k. 1.

⁵ *Czas. Kalendarz na rok 1906. Firmy handlowe i przemysłowe miast Łodzi oraz Brzeżin, Ożorkowa, Pabianic, Tomaszowa, Zgierz i Zdunskiej Woli*, Łódź 1906, s. 404.

⁶ AIPN Łd, SO w Łodzi, sygn. 498/532 t. 2, Akta w sprawie karnej przeciwko: Zukriegel Willi, Protokół przesłuchania podejrzanego – Willi Zukriegel, 10.02.1945 r., k. 9.

⁷ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie [1944] 1954–1990 (dalej: MSW Warszawa), sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna agenta i tajnego współpracownika pseudonim „Gustaw”, „Gel”, „Grabski” dot. Emil Willi Zukriegel (dalej: Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel), Życiorys Williego Zukriegla, 2.07.1955 r., k. 161. Tamże, Życiorys Williego Zukriegla, 18.05.1946 r., k. 164.

niem. *Deutsche Volksliste*)⁸. Zgodnie z jego powojennymi zeznaniami konsekwencją tego aktu było wezwanie go w styczniu 1942 r. przed komisją poborową, która uznała go za zdolnego do służby wojskowej. W efekcie W. Zukriegel otrzymał wezwanie do stawienia się 10 lutego w jednostce Wehrmachtu stacjonującej w Poznaniu (*Wehrkreis XXI. Posen*, tłum. Okręg Wojskowy XXI. Poznań⁹). Aby uniknąć skierowania na front, wschodni złożył podanie o przyjęcie do pracy w urzędzie Gestapo w Łodzi, mieszczącym się przy al. Karola Anstadta 7 (wówczas *Gardestraße*)¹⁰. Od 9 lutego 1942 r. był zatrudniony jako urzędnik kryminalny w sekcji IV 3a (*Spionageabwehr*, tłum. kontrwywiad¹¹)¹², gdzie jego przełożonym był starszy sekretarz kryminalny Walter Hoffmann¹³.

Pracując w niemieckiej policji politycznej w Łodzi, uczestniczył w śledztwach przeciwko członkom organizacji konspiracyjnych, pełniąc funkcję tłumacza – przekładał zeznania aresztowanych oraz treści dokumentów zajętych podczas przeszukań¹⁴. Jednak według powojennych relacji świadków zakres jego obowiązków znacznie wykraczał poza zadania, typowe dla cywilnych tłumaczy zatrudnionych w Gestapo. Przede wszystkim w jego mieszkaniu przy ul. Złotej 9 (wówczas *Hermann Billung Straße*) funkcjonował tajny punkt kontaktowy dla agentów łódzkiego

⁸ AIPN Łd, Tajna Policja Państwowa. Oddział w Łodzi [*Geheime Staatspolizei Staatspolizeistelle Litzenstadt*] (dalej: Gestapo w Łodzi), sygn. 1/845I, Akta personalne funkcjonariusza Gestapo: Zukriegel Willi, Kserokopia dowodu osobistego DVL Williego Emila Zukriegela, 23.10.1940 r., k. 27.

⁹ W. Jakubowski, S. Dmowski, *Sily Zbrojne* [w:] *Atlas rządów III Rzeszy Niemieckie*, cz. 1, Warszawa 2021, s. 113.

¹⁰ AIPN Łd, SO w Łodzi, sygn. 498/532 t. 2, Akta w sprawie karnej przeciwko: Zukriegel Willi, Protokół przesłuchania podejrzanego – Willi Zukriegel, 20.03.1945 r., k. 19.

¹¹ M. Cygański, *Gestapo w Łodzi*, Łódź 1974, s. 19.

¹² AIPN Łd, Gestapo w Łodzi, sygn. 1/845I, Akta personalne funkcjonariusza Gestapo: Zukriegel Willi, Korespondencja w sprawie zatrudnienia Williego Zukriegla (odpis), 13.02.1942 r., k. 5; AIPN, MSW Warszawa, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegla tw. Gel, Zeznanie Williego Zukriegla, [b.d.], k. 29.

¹³ Tamże, Specjalny Sąd Karny na Okręg Apelacyjny Warszawski z siedzibą w Łodzi (dalej: SSK Łódź), sygn. 209/1196, t. 2, Akta w sprawie: Jan Sadzak, Protokół przesłuchania świadka – Willi Zukriegel, 10.04.1945 r., k. 229. Zob. AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. PF1/346, Materiały dot.: Hoffman Walter, Zeznanie Williego Zukriegla w sprawie funkcjonariusza urzędu Gestapo w Łodzi – Walter Hoffmann, 1.07.1954 r., k. 5.

¹⁴ AIPN Łd, SO w Łodzi, sygn. 498/532 t. 3, Akta w sprawie karnej przeciwko: Zukriegel Willi, Protokół rozprawy głównej, 13.01.1947 r., k. 143.

Gestapo, którzy dostarczali tam meldunki. Zukriegel przekazywał również instrukcje i informacje o nowych zadaniach przeznaczonych dla niemieckich współpracowników¹⁵. Ponadto, według zebranych zeznań, miał czynnie uczestniczyć w obławach na członków polskiego podziemia¹⁶.

Z polecenia szefa łódzkiego Gestapo, Otta Bradficha, W. Zukriegel został aresztowany 4 stycznia 1945 r. przez niemiecką policję kryminalną (niem. *Kriminalpolizei* – Kripo) pod zarzutem czerpania korzyści majątkowych z działań korupcyjnych, prowadzenia nielegalnego handlu oraz fałszowania dokumentów¹⁷. Następnie umieszczono go w areszcie łódzkiego Kripo przy ul. Kilińskiego 152 (wówczas *Buschlinie*), skąd został zwolniony przez strażników już 18 stycznia 1945 r., a więc w dniu wycofania się niemieckich władz okupacyjnych z miasta¹⁸. W celu uniknięcia rozpoznania jako Niemiec i byłego funkcjonariusza Gestapo, podczas dalszego pobytu w Łodzi posługiwał się książeczką wojskową wystawioną na nazwisko Saturnina Maciolka – robotnika przymusowego z okresu okupacji niemieckiej. Tydzień po opuszczeniu aresztu, 25 stycznia Zukriegel udał się do wsi Osiny w okolicach Głowna (pow. brzeziński, woj. łódzkie)¹⁹.

Do aresztowania W. Zukriegla przez funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa doszło 4 lutego 1945 r.²⁰ Następnie został osadzony w więzieniu

¹⁵ Tamże, t. 2, Akta w sprawie karnej przeciwko: Zukriegel Willi, Protokół przesłuchania świadka – Lucyna Alicja Jakob, 6.04.1945 r., k. 26. Tamże, WUSW Łódź, sygn. PF2/438, Akta dochodzenia przeciwko: Tusińska z d. Majkowska Henryka, Protokół przesłuchania podejrzanego-oskarżonego – Henryka Tusińska, 28.10.1948 r., k. 30.

¹⁶ Tamże, SO w Łodzi, sygn. 498/532 t. 3, Akta w sprawie karnej przeciwko: Zukriegel Willi, Protokół przesłuchania świadka – Marian Bukala, 27.05.1946 r., k. 79.

¹⁷ Tamże, Gestapo w Łodzi, sygn. 1/845I, Akta personalne funkcjonariusza Gestapo: Zukriegel Willi, Zaświadczenie o zwolnieniu z pracy Williego Zukriegla w urzędzie Gestapo w Łodzi, 6.01.1945 r., k. 22; M. Turski, *Vom Gestapo-Übersetzer...*, s. 70.

¹⁸ AIPN, MSW Warszawa, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Życiorys Williego Zukriegla, 2.07.1955 r., k. 161. Tamże, Życiorys Williego Zukriegla, 18.05.1946 r., k. 164.

¹⁹ AIPN Łd, SO w Łodzi, sygn. 498/532 t. 2, Akta w sprawie karnej przeciwko: Zukriegel Willi, Protokół przesłuchania podejrzanego – Willi Zukriegel, Protokół przesłuchania podejrzanego – Willi Zukriegel, 20.03.1945 r., k. 22. Zob. tamże, Książeczka wojskowa Saturnina Maciolka, [b.d.], k. 1.

²⁰ AIPN, MSW Warszawa, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Życiorys Williego Zukriegla, 18.05.1946 r., k. 165.

urzędu bezpieczeństwa przy ul. dr. Seweryna Sterlinga 16 w Łodzi²¹. Po niespełna roku śledztwa, 28 stycznia 1946 r. wiceprokurator Specjalnego Sądu Karnego dla Okręgu Sądu Apelacyjnego w Warszawie z siedzibą w Łodzi (SSK dla Okręgu SA w Warszawie z siedzibą w Łodzi) Stanisław Ciesielski wniósł przeciwko Zukriegłowi akt oskarżenia, zarzucając mu w pkt. 1, że „w czasie od 11 lutego 1942 r. do 4 stycznia 1945 r., idąc na rękę władzy okupacyjnej niemieckiej, jako funkcjonariusz Gestapo w Łodzi, działał na szkodę osób poszukiwanych i prześladowanych przez władzę okupacyjną przez ich wykrywanie, aresztowanie i badanie, biorąc między innymi czynny udział w przesłuchiowaniu w Gestapo w Łodzi – Henryka i Kazimierzy Wawrzyniaków w wyniku czego Henryk Wawrzyniak osadzony został w obozie koncentracyjnym – oraz spowodował zdekonspirowanie i stracenie trzech spadochroniarzy – agentów sowieckich, przyczyniając się jednocześnie do schwytania kilku partyzantów sowieckich oraz w pkt. 2, że „w tymże czasie i charakterze w Łodzi, działał na szkodę osób aresztowanych przez Gestapo i ich bliskich, przez pobieranie od nich dla siebie za uwolnienie aresztowanych różnych świadczeń materialnych – wyzyskując w ten sposób położenie tychże osób wytworzone przez okupację”²².

Pierwsza rozprawa przeciwko W. Zukriegłowi odbyła się 10 maja 1946 r. przed SSK dla Okręgu SA w Warszawie z siedzibą w Łodzi. Na mocy postanowienia sądu sprawa została odroczona z powodu niestawienia wszystkich świadków²³. Z tych samych przyczyn odroczono także rozprawę z 18 października 1946 r.²⁴ Proces odbył się ostatecznie w dniach 13 i 27 stycznia 1947 r. przed Sądem Okręgowym (SO) w Łodzi. Przewodniczącym składu orzekającego był sędzia Mikołaj Grocholski, oskarżenie reprezentował podprokurator Stanisław Ciesielski²⁵, a obrony

²¹ AIPN Łd, SO w Łodzi, sygn. 498/532 t. 2, Akta w sprawie karnej przeciwko: Zukriegel Willi, Nakaz przyjęcia, 1945, k. 8.

²² Tamże, t. 3, Akta w sprawie karnej przeciwko: Zukriegel Willi, Akt oskarżenia, 28.01.1946 r., k. 2.

²³ Tamże, Protokół rozprawy, 10.05.1946 r., k. 40–41.

²⁴ Tamże, Protokół rozprawy głównej, 18.10.1946 r., k. 96–97.

²⁵ Tamże, Protokół rozprawy głównej, 13.01.1947 r., k. 142–150. Tamże, Protokół rozprawy głównej, 27.01.1947 r., k. 166–171.

W. Zukriegla podjął się adwokat Władysław Dickstein²⁶. Wyrokiem SO w Łodzi z 27 stycznia 1947 r. były funkcjonariusz Gestapo został uznany za winnego czynu zarzucanego mu w pkt. 1 aktu oskarżenia czynu i skazany na 10 lat więzienia z zaliczeniem na poczet orzeczonej kary aresztu tymczasowego od 20 marca 1945 r., pozbawienie go praw publicznych i obywatelskich, praw honorowych na lat 10 oraz konfiskatę jego mienia²⁷. Po rozpoznaniu kasacji wniesionej przez prokuratora Sąd Najwyższy (SN) wyrokiem z 26 września 1947 r. uchylił zaskarżony wyrok SO w Łodzi i przekazał sprawę do ponownego rozpoznania temuż sądowi²⁸. W wyniku ponownego procesu SO w Łodzi wyrokiem z 27 lutego 1948 r. skazał W. Zukriegla na karę śmierci²⁹. Jednak po rewizji wyroku, SN 5 lipca 1948 r. zmienił orzeczenie i skazał go prawomocnie na 12 lat więzienia³⁰. E. Zukriegl opuścił więzienia przedterminowo. W dniu 10 lutego 1955 r. został warunkowo zwolniony³¹. Rok później, 3 marca 1956 r. zawarł związek małżeński Ireną Kulińską primo voto Waśniewską, z zawodu księgową³². Para zamieszkała przy ul. Armii Ludowej 23 (obecnie ul. Polskiej Organizacji Wojskowej) w Łodzi³³. W tym czasie W. Zukriegel podjął pracę jako sprzedawca w jednym z miejscowych kiosków Państwowego Przedsiębiorstwa Kolportażu „Ruch”³⁴.

²⁶ Tamże, Pełnomocnictwo, 26.03.1946 r., k. 14.

²⁷ Tamże, Sentencja wyroku, 27.01.1947 r., k. 172–175.

²⁸ Tamże, Wyrok, 27.09.1947 r., k. 183–184.

²⁹ Tamże, Sentencja wyroku, 27.02.1948 r., k. 304.

³⁰ Tamże, Wyrok, 5.07.1948 r., k. 321–322. Proces sądowy Zukriegla był wówczas w szczególnym zainteresowaniu lokalnej prasy. Zob. *Proces przeciwko Zukrieglowi odroczonej*, DŁ 11.05.1946 r., nr 129, s. 4; *Zukriegel przed sądem. Grozi mu kara śmierci*, ExII 19.10.1947 r., nr 287, s. 4; *Zukriegel skazany na śmierć. Przysługuje mu odwołanie się do łaski Prezydenta RP*, ExII, 28.02.1948 r., nr 58, s. 4; *Tłumacz gestapo skazany na karę śmierci*, Gł. Rob. 28.02.1948 r., nr 58, s. 6.

³¹ AIPN Łd, SO w Łodzi, sygn. 498/532 t. 3, Zawiadomienie o zwolnieniu więźnia karnego, 10.02.1955 r., k. 346.

³² Tamże, Akta dotyczące wydania dowodu osobistego: Zukriegel z d. Kulińska Irena, Odpis skrócony aktu małżeństwa, 3.03.1956 r., k. 20.

³³ Tamże, sygn. 0184/1846, Akta paszportowe: Zukriegel Emil, Kwestionariusz paszportowy, 5.04.1957 r., k. 1.

³⁴ AIPN, MSW, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Charakterystyka agenta ps. Grabski, 14.08.1956 r., k. 283.

1 listopada 1945 r. Zukriegel został pozyskany jako informator celny przez Dział Specjalny więzienia przy ul. Sterlinga 16 w Łodzi. Nadano mu wówczas pseudonim „Gel”³⁵. Po odzyskaniu wolności, 21 czerwca 1955 r. został zwербowany przez aparat bezpieczeństwa jako tajny współpracownik – najpierw pod pseudonimem „Grabski”, a następnie „Gustaw”³⁶. W ramach współpracy sporządzał doniesienia głównie na temat osób postrzeganych jako potencjalni przeciwnicy reżimu komunistycznego w środowiskach polsko-niemieckich w Łodzi, a także wśród turystów przybywających z Niemiec Zachodnich³⁷. W tym czasie posiadał już potwierdzone obywatelstwo polskie, co wynika z akt paszportowych³⁸. W dniu 12 kwietnia 1957 r. przy wsparciu Służby Bezpieczeństwa Zukriegel wyemigrował do Republiki Federalnej Niemiec. Tam kontynuował działalność wywiadowczą na rzecz rezydentury Departamentu II Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW; podgrupa operacyjna krypt. Karpaty) w Berlinie Zachodnim³⁹. Pozostawał w kontakcie z organami bezpieczeństwa co najmniej do kwietnia 1964 roku⁴⁰. W. Zukriegel zmarł najprawdopodobniej w sierpniu 1976 r. w Berlinie Zachodnim⁴¹.

³⁵ Tamże, Zobowiązanie współpracy, 11.11.1945 r., k. 158.

³⁶ Tamże, Kwestionariusz agenta informatora – Willy Emil Zukriegel, 14.04.1948 r., k. 4–7. Tamże, Zobowiązanie współpracy, 21.06.1955 r., k. 160.

³⁷ M. Turski, *Vom Gestapo-Übersetzer...*, s. 72.

³⁸ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 0184/1846, Akta paszportowe: Zukriegel Emil, Kwestionariusz paszportowy, 5.04.1957 r., k. 1.

³⁹ AIPN, MSW Warszawa, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Notatka służbowa dot. agenta ps. Grabski, 23.05.1957 r., k. 367. Tamże, Charakterystyka tw. Gustaw, nr rej. 3842, 21.12.1962 r., k. 436. Zob. M. Turski, *Emigrować czy zostać? Niemcy łódzcy w latach pięćdziesiątych XX wieku*, RŁód 2021, t. 71, s. 84–90.

⁴⁰ AIPN, MSW Warszawa, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Oświadczenie, 29.04.1964 r., k. 554.

⁴¹ M. Turski, *Vom Gestapo-Übersetzer...*, s. 79.

4. Udział Williego Zukriegla w procesach sądowych osób oskarżanych o kolaborację z okupantem niemieckim w latach II wojny światowej

Jednym z głównych celów niniejszych rozważań badawczych – jak już wskazano we wstępie – jest ukazanie roli W. Zukriegla w procesach sądowych osób oskarżonych o kolaborację z niemieckim okupantem w latach II wojny światowej, a więc o popełnienie czynów określonych w dekreście Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego⁴².

W przedstawionej poniżej tabeli znajduje się wykaz tych osób, opracowany na obecnym etapie badań. Wskazano w nim 53 osoby, wobec których prowadzono łącznie 46 procesów sądowych, w których jedną z osób składających zeznania był W. Zukriegel. Spośród wymienionych oskarżonych aż 44 postanowiono zarzut współpracy agenturalnej z Gestapo w Łodzi. Na podstawie dokumentacji niemieckiej udało się zweryfikować, że wszyscy członkowie tej grupy podpisali – zgodnie ze stanem faktycznym – deklaracje współpracy z niemiecką policją polityczną w okresie okupacji. Kluczowe znaczenie w analizie poszczególnych przypadków miały w szczególności wypełnione arkusze „Obowiązania” (niem. *Verpflichtung*) do współpracy z łódzkim Gestapo, a także niemieckie teczki personalne, oraz karty z kartoteki współpracowników niemieckiej policji politycznej w Łodzi. W zdecydowanej większości przypadków dokumenty te stanowiły podstawę wniesienia aktów oskarżenia. W tabeli osoby, których współpraca została potwierdzona wyżej wymienionym materiałem źródłowym, oznaczono literą *α* zapisaną w indeksie górnym.

⁴² Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (Dz.U. z 1944 r. Nr 4, poz. 16). Szerzej na temat nowelizacji przepisów dekretu zob. M. Birt, *Dekret sierpniowy PKWN z 1944 roku jako instrument legalizacji władzy komunistycznej w Polsce*, AUWr-SnAiT 2019, t. 41, s. 65–85.

Tabela 1. Wykaz osób oskarżonych o kolaborację z okupantem niemieckim, wobec których toczyło się postępowanie karne, w którym świadkiem lub biegłym był Willi Zukrigiel.

Aniszkiewicz Natalia ^α	Kalużka Zofia ^α	Sadzak Jan ^α
Antonowicz Jan ^α	Komorowski Władysław ^α	Samuel Władysława ^α
Antonowicz Maria ^γ	Krauze Eugeniusz ^β	Skrzydliński Ryszard ^α
Bańczyk Piotr ^α	Kruczkowski Jan ^α	Soczalski Jan ^α
Baucz Zygmunt ^β	Kujawiński Władysław ^α	Sokół Edward ^α
Bauer Józef ^α	Leszczyński Stanisław ^α	Stankiewicz Władysław ^α
Böhm Waldemar ^γ	Łubisz Feliks ^β	Suljewicz Jan ^α
Chyliński Adam ^α	Łubisz Tatiana ^α	Szczepaniak Lucyna ^α
Cieciura Zofia ^α	Majkowska Henryka ^α	Szulczyk Józef ^α
Czarnecki Józef ^α	Murkowski Lucjan ^α	Szymański Ryszard ^α
Ćwikła Emilia ^α	Nikonorow Aleksander ^α	Śpiewakowski Władysław ^γ
Danielak Konstanty ^α	Ou Lu Juan ^α	Taborek Czesław ^β
Deregiwicz Władysław ^α	Pawlikowski Stanisław ^α	Walczak Marian ^α
Gerreth Mieczysław ^α	Piekarski Stanisław ^α	Wojtania Józef ^α
Gierbich Marian ^β	Pierzakowski Jan ^α	Wojtasik Józef ^α
Guzikowski Witold ^α	Piłarska Katarzyna ^α	Wolnicka Maria ^α
Jakob Lucyna Alicja ^α	Pustelnik Stanisław ^α	Żerucha Aleksander ^α
Joachimiak Stanisław ^γ	Riedel Józef ^α	

Źródło: opracowanie własne.

W toku selekcji materiału źródłowego wyodrębniono dwie kolejne grupy osób, wobec których toczyło się postępowanie karne, a w których w roli świadka lub biegłego występował W. Zukrigiel. W pierwszej z tych grup, oznaczonej w tabeli literą β zapisaną w indeksie górnym, znalazło się 5 osób, oskarżanych o współpracę agenturalną z niemiecką policją polityczną. Jednakże w wyniku przeprowadzonej kwerendy archiwalnej nie udało się odnaleźć dokumentów niemieckich, które potwierdzałyby zasadność tych zarzutów. W tej grupie znalazł się m.in. brązowy medalista mistrzostw Polski w boksie z 1934 r. w kategorii lekkiej – Czesław Taborek⁴³. W akcie oskarżenia z 26 kwietnia

⁴³ P. Osmólski, *Leksykon boksu*, Warszawa 1989, s. 157.

1946 r. postawiono mu zarzut współpracy z Gestapo w Łodzi⁴⁴. Kluczowym dowodem w jego sprawie była korespondencja z sierpnia 1944 r. pomiędzy szefem referatu IV N (*Nachrichtendienst*, tłum. służba wywiadowcza)⁴⁵ łódzkiego Gestapo Eduardem Bayerem a niemieckim Urzędem Pracy (niem. *Arbeitsamt*) w Łodzi, dotycząca jego zwolnienia z obowiązku udziału w pracach okopowych⁴⁶. Z treści tych dokumentów nie wynika jednak, jakoby Taborek podpisał deklarację współpracy z Gestapo; raczej – z niejasnych powodów – znalazł się w kręgu zainteresowania tej służby. Wyrokiem SSK dla Okręgu SA w Warszawie z siedzibą w Łodzi z 17 września 1946 r. został uniewinniony od stawianych mu zarzutów⁴⁷.

Druga grupa – oznaczona w tabeli literą γ zapisaną w indeksie górnym – obejmuje cztery osoby oskarżone o współpracę z okupanym niemieckim innego rodzaju niż formalna współpraca agenturalna z Gestapo. Wśród nich znalazł się m.in. Władysław Śpiewakowski, któremu w akcie oskarżenia z 12 września 1950 r. zarzucono udostępnienie własnego mieszkania w Warszawie na lokal konspiracyjny dla funkcjonariuszy Gestapo w Łodzi oraz ich agentów⁴⁸. Do tej grupy zalicza się także Stanisław Joachimiak – przedwojenny pracownik brygady śledczej Policji Państwowej – któremu w akcie oskarżenia z 31 października 1950 r. zarzucono, że „od października 1939 r. do stycznia 1945 r. w Łodzi, jako funkcjonariusz tzw. policji granatowej, idąc na rękę władzy państwa niemieckiego, znęcał się fizycznie nad aresztowanymi i prześladowanymi Polakami”⁴⁹. Trzecią osobą w tej grupie był Waldemar

⁴⁴ AIPN, SSK Łódź, sygn. GK 209/911, Akta w sprawie: Taborek Czesław, Akt oskarżenia, 26.04.1946 r., k. 4.

⁴⁵ Agentura Gestapo była prowadzona w ramach referatu „N”, który podlegał Wydziałowi IV (*Gegner – Forschung und Bekämpfung*, tłum. wykrywanie i zwalczanie przeciwnika). Zob. K. Chochowski, *Służby specjalne w Polsce*, Sofia 2021, s. 77.

⁴⁶ AIPN, SSK Łódź, sygn. GK 209/911, Akta w sprawie: Taborek Czesław, Korespondencja pomiędzy łódzkim Gestapo a niemieckim Urzędem Pracy w Łodzi, sierpień 1944 r., k. 57–58.

⁴⁷ Tamże, Sentencja wyroku, 17.09.1946 r., k. 43–44.

⁴⁸ AIPN Łd, Sąd Wojewódzki w Łodzi [1942] 1950–1998 [2001] (dalej: SW Łódź), sygn. Akta w sprawie karnej przeciwko: Śpiewakowski Władysław, Akt oskarżenia, 12.09.1950 r., k. 114.

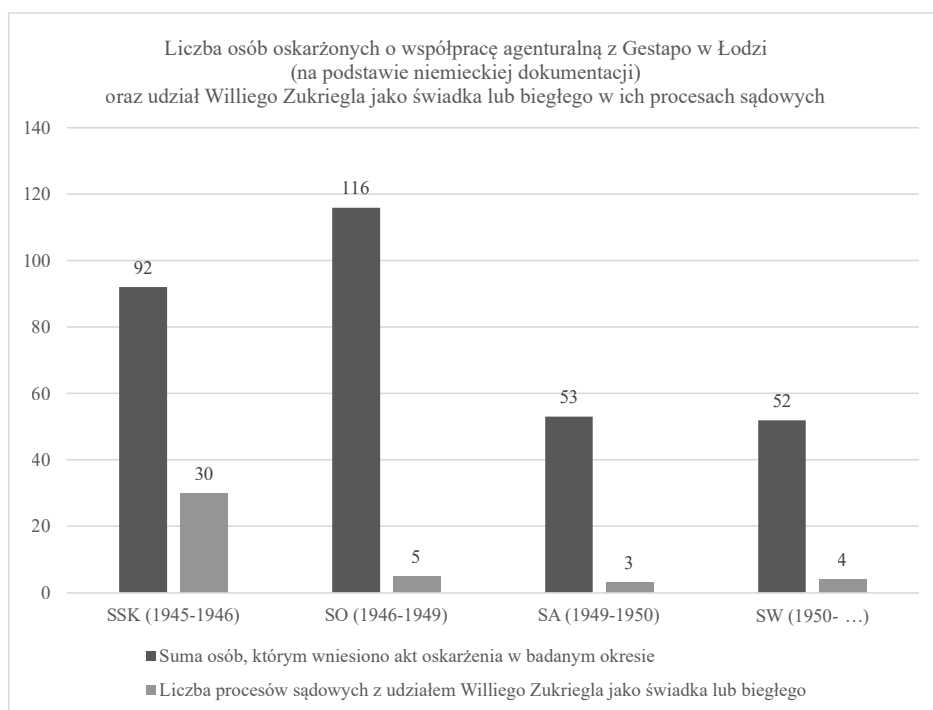
⁴⁹ Tamże, Prokuratura Wojewódzka dla Miasta Łodzi 1950–1974, sygn. 424/6 t. 1, Akta prokuratora w sprawie przeciwko: Joachimiak Stanisław, Akt oskarżenia, 31.10.1950 r., k. 4.

Böhm – lekarz narodowości niemieckiej, oskarżony przez Prokuraturę Sądu Apelacyjnego w Łodzi w dniu 19 stycznia 1950 r. nie tylko o podpisanie volkslisty, ale również o wykonywanie w latach 1939–1945 usług medycznych na rzecz Gestapo w Łodzi⁵⁰.

W celu pogłębionej analizy skali zjawiska, będącego przedmiotem niniejszych rozważań, opracowano statystykę osób, wobec których w latach powojennych wniesiono akty oskarżenia zawierające zarzut podjęcia współpracy agenturalnej z Gestapo w Łodzi. Wyniki tej statystyki – ujętej w formie szeregu czasowego – zestawiono z wynikami kwerendy archiwalnej, dotyczącej spraw sądowych, w których jedną z osób zeznających był W. Zukriegel. Kryterium doboru omawianych spraw stanowiła dostępna dokumentacja niemiecka, na której podstawie przyjęto, iż osoby objęte statystyką rzeczywiście podpisały zobowiązania do współpracy z Gestapo w Łodzi w okresie okupacji. Świadomie zrezygnowano z objęcia badaniem ogółu postępowań sądowych prowadzonych na podstawie dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy⁵¹, uznając ich ewentualne wyniki za nie-reprezentatywne wobec omawianego problemu badawczego. Decyzja o ograniczeniu zakresu badań wyłącznie do spraw dotyczących współpracy z Gestapo w Łodzi w charakterze zarejestrowanych agentów uzasadniona jest również tym, iż Zukriegel składał zeznania niemal wyłącznie w procesach osób oskarżonych o właśnie ten typ kolaboracji. Na obecnym etapie badań łącznie zweryfikowano 597 osób zarejestrowanych jako agenci Gestapo w Łodzi; w latach powojennych 313 spośród nich objęto aktami oskarżenia, stawiając zarzut podjęcia współpracy agenturalnej z niemiecką policją polityczną.

⁵⁰ Tamże, Sąd Apelacyjny w Łodzi 1949–1950 [1969] (dalej: SA Łódź), sygn. 495/51, t.1, Akta w sprawie karnej przeciwko: Böhm vel Bem Waldemar, Akt oskarżenia, 19.01.1950 r., k. 4–5.

⁵¹ Zob. przypis 42.

Wykres 1. Liczba osób oskarżonych o współpracę agenturalną z Gestapo w Łodzi (na podstawie niemieckiej dokumentacji) oraz udział Williego Zukriegla jako świadka lub biegłego w ich procesach sądowych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników kwerendy w zasobie Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej.

Konkludując, w świetle dotychczasowych ustaleń, do 17 listopada 1946 r., czyli do momentu wejścia w życie dekretu o zniesieniu specjalnych sądów karnych⁵² – wniesiono akty oskarżenia wobec 92 osób, którym zarzucono współpracę agenturalną z Gestapo w Łodzi. W tym okresie W. Zukriegel występował jako świadek w 30 spośród tych spraw. Po przejęciu kompetencji specjalnych sądów karnych przez sądy okręgowe liczba wniesionych aktów oskarżenia wzrosła do 116, jednak Zukriegel

⁵² Dekret z dnia 17 października 1946 r. o zniesieniu specjalnych sądów karnych (Dz.U. z 1946 r. Nr 59 poz. 324). Zob. A. Lityński, *Historia prawa Polskiej Ludowej*, Warszawa 2007, s. 53–54; A. Pawlicki, *Procesy osób oskarżonych o popełnienie zbrodni niemieckich w Kraju Warty przed polskimi sądami specjalnymi w latach 1945–1946*, t. 1, Poznań–Warszawa 2019, s. 13–14.

zeczował już tylko w pięciu przypadkach. Od 1 lipca 1949 r., na mocy Ustawy z dnia 27 kwietnia 1949 r. o zmianie przepisów postępowania karnego⁵³, sprawy tego typu rozpatrywały w pierwszej instancji sądy apelacyjne. W tym czasie oskarżono 53 osoby, a Zukriegel złożył zeznania jedynie w trzech sprawach. Z kolei po 1 października 1950 r. zgodnie z ustawą z dnia 20 lipca 1950 r. o zmianie przepisów postępowania karnego⁵⁴ kompetencje sądów apelacyjnych przejęły sądy wojewódzkie, mające w zakresie właściwości rzeczowej między innymi sprawy osób oskarżonych o kolaborację z okupantem niemieckim. W tym okresie wniesiono 52 akty oskarżenia, zaś W. Zukriegel wystąpił jako świadek w czterech z nich. Analiza liczbowego udziału W. Zukriegla w postępowaniach sądowych, oparta na przedstawionej statystyce, ukazuje wyraźny trend spadkowy jego aktywności procesowej wraz z upływem lat. Bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej, zeznawał on w niemal co trzecim procesie (32,6 %), który toczył się przed specjalnym sądem karnym. Pomimo że największą liczbę spraw odnotowano przed sądami okręgowymi, udział W. Zukriegla w tych postępowaniach był marginalny (4,3 %). Jego znaczenie nieznacznie wzrosło w okresie, gdy kompetencje sądów okręgowych przejęły sądy apelacyjne (5,7 %), a kolejny niewielki wzrost (7,7 %) odnotowano od października 1950 r., kiedy właściwość w tych sprawach przejęły sądy wojewódzkie.

W ramach prowadzonych badań dokonano także krytycznej oceny treści zeznań Zukriegla, które stanowiły materiał dowodowy w sprawach karnych osób, oskarżonych o kolaborację z okupantem niemieckim w latach II wojny światowej. W. Zukriegel występował głównie w charakterze świadka – zarówno na etapie śledztw, jak i podczas rozprawy sądowych – wskazany przez prokuraturę w akcie oskarżenia. Podczas jednego śledztwa mogło dochodzić do wielokrotnych przesłuchań W. Zukriegla, w tym także do konfrontacji z podejrzanymi. Protokoły z takich konfrontacji stanowiły istotny materiał dowodowy w trzech sprawach osób

⁵³ Ustawa z dnia 27 kwietnia 1949 r. o zmianie przepisów postępowania karnego (Dz.U. z 1949 r. Nr 32, poz. 238).

⁵⁴ Ustawa z dnia 20 lipca 1950 r. o zmianie przepisów postępowania karnego (Dz.U. z 1950 r. Nr 38, poz. 348).

oskarżonych o współpracę agenturalną z niemiecką policją polityczną, tj. Mariana Walczaka (protokół z 16 lutego 1945 r.⁵⁵), Tatiany Łubisz (protokół z 19 kwietnia 1945 r.⁵⁶), oraz niemieckiego agenta chińskiego pochodzenia – Juana Ou Lu (protokół z 13 lipca 1949 r.⁵⁷). W przypadkach, w których W. Zukriegel zeznawał, że dana osoba utrzymywała z nim kontakt służbowy jako agent łódzkiego Gestapo, wówczas szczegółowo opisywał okoliczności jej werbunku przez niemiecką policję polityczną, a także zakres powierzonych zadań, skalę rozpracowania organizacji konspiracyjnych oraz relacje służbowe między agentem a prowadzącym funkcjonariuszem Gestapo. W jego zeznaniach pojawiały się również informacje dotyczące przywilejów wynikających ze współpracy z Gestapo, eliminacji agentów z sieci wywiadowczej przez niemiecką policję oraz konsekwencji ich niesubordynacji wobec funkcjonariuszy prowadzących. W toku śledztw W. Zukriegel dwukrotnie uczestniczył w okazaniach fotografii osób podejrzanych o współpracę agenturalną z Gestapo w celu ich identyfikacji. Pierwszy przypadek miał miejsce podczas postępowania przygotowawczego przeciwko bylemu konspiratorowi komunistycznej organizacji „Promieniści”, Janowi Soczalskiemu – okazanie zakończyło się negatywnie (podejrzany nie został rozpoznany)⁵⁸. Drugi przypadek dotyczył Juana Ou Lu, który został przez Zukriegla rozpoznany⁵⁹.

W sytuacjach, gdy W. Zukriegel występował jako świadek w procesach sądowych osób, których nie znał osobiście z okresu okupacji, jego zeznania ograniczały się przede wszystkim do analizy dokumentów niemieckich, stanowiących materiał dowodowy w sprawie. Zasadniczym celem jego wypowiedzi była wówczas ocena wiarygodności akt

⁵⁵ AIPN, SSK Łódź, sygn. GK 209/61, Akta w sprawie: Walczak Marian, Protokół konfrontacji – Willi Zukriegel, Marian Walczak, 16.02.1945 r., k. 151.

⁵⁶ Tamże, sygn. GK 209/1259, Akta w sprawie: Łubisz Tatiana, Protokół konfrontacji – Willi Zukriegel, Tatiana Łubisz, 19.04.1945 r., k. 182.

⁵⁷ AIPN Łd, SA Łódź, sygn. 495/65, Akta w sprawie karnej przeciwko: Ou Lu Juan, 13.07.1949 r., k. 347–352.

⁵⁸ Tamże, WUSW Łódź, sygn. PF6/302, Akta śledztwa przeciwko: Soczalski Jan, Protokół przesłuchania świadka – Willi Zukriegel, 31.03.1953 r., k. 97–98.

⁵⁹ Tamże, sygn. PF2/86 t. 1, Akta śledztwa przeciwko: Ou Lu/On Lu Juan/Yuan, Pismo naczelnika Wydziału I WUBP w Łodzi do naczelnika Wydziału IV Departamentu I MBP w Warszawie, 21.05.1949 r., k. 66.

niemieckiej policji politycznej. W. Zukriegel analizował przedłożone mu dokumenty pod kątem ich autentyczności, kompletności, a także możliwości zagubienia bądź zniszczenia części zawartości – w szczególności arkuszy z teczek personalnych współpracowników łódzkiego Gestapo. Na podstawie kartotek agenturalnych, prowadzonych przez niemiecką policję polityczną w Łodzi, przedstawiał przypuszczalną drogę werbunku danej osoby oraz oceniał jej zaangażowanie w działalność kolaboracyjną. Wypowiadał się również na temat typowych mechanizmów działania Gestapo w odniesieniu do agentury oraz wykorzystywanych wzorców współpracy z osobami zarejestrowanymi jako informatorzy. Ilustratywnym przykładem może być rozprawa Adama Chylińskiego przed SSK dla Okręgu SA w Warszawie z siedzibą w Łodzi z 10 listopada 1945 r. Wówczas Zukriegel, odniesiony przez sąd do konkretnego dokumentu z akt sprawy, zeznał: „Pokazana mi przez Sąd karta nazwiska Adama Chylińskiego jest rzeczywiście kartą konfidencyjną. Niemcy werbowali konfidentów spośród osób przychylnych dla władz okupacyjnych i stale obracających się w towarzystwie Polaków i wydawali im polecenia śledzenia i szpiclowania”⁶⁰. Tego rodzaju ocena charakteru dokumentów i ich możliwego kontekstu funkcjonowania stanowiła dla sądów element pomocniczy w ustalaniu statusu oskarżonego jako informatora Gestapo. Choć W. Zukriegel nie znalazł bezpośrednio wielu oskarżonych, jego ekspertyzy dokumentacyjne miały istotne znaczenie w sprawach, w których materiał niemiecki stanowił jedyny lub główny dowód współpracy agenturalnej.

Poza analizą konkretnych dokumentów W. Zukriegel składał także obszernie zeznania na temat struktury i działalności łódzkiego Gestapo, ze szczególnym uwzględnieniem referatu IV N i pracujących w nim funkcjonariuszy. Między innymi podczas przesłuchania z 20 lutego 1946 r. w ramach śledztwa prowadzonego przeciwko Zygmuntowi Bauczowi bohater niniejszego artykułu zeznał: „Referat N (Nachrichtendienst) – referat informacji mieścił się przy ul. Anstadta 3 na parterze, wejście z bramy na prawo. Na czele tego referatu stał Bayer, u którego znajdowała

⁶⁰ AIPN, SSK Łódź, sygn. GK 209/238, Akta w sprawie: Chyliński Adam, Protokół rozprawy głównej, 10.11.1945 r., k. 38.

się kartoteka i teczki poszczególnych informatorów. Sprawy polskie polityczne, przynależność do podziemnych organizacji były załatwiane na drugim piętrze na Anstadta 7”⁶¹. Jako były funkcjonariusz tej komórki, W. Zukriegel wykorzystywał swoją wiedzę o jej strukturze organizacyjnej oraz metodach pracy, by potwierdzać lub podważać wersje wydarzeń przedstawiane przez oskarżonych. Ze względu na biegłą znajomość języka niemieckiego i języka polskiego, a także doświadczenie w pracy z aktami Gestapo, W. Zukriegel był również angażowany do tłumaczenia dokumentów niemieckich na poczet prowadzonych śledztw⁶².

Na szczególną uwagę zasługuje przypadek, w którym W. Zukriegel wystąpił w charakterze biegłego sądowego, mimo że sam był wówczas osobą skazaną nieprawomocnym wyrokiem SO w Łodzi. Sytuacja ta miała miejsce podczas rozprawy z 17 lutego 1948 r., toczącej się przeciwko Zofii Cieciorze przed SO w Łodzi⁶³. Zukriegel złożył wówczas obszernie zeznania w charakterze biegłego, oceniając dokumentację agenturalną zgromadzoną w aktach Gestapo, a dotyczącą oskarżonej. W swojej wypowiedzi stwierdził m.in.: „w części pierwszej aktów Gestapo podane są wszystkie nazwiska osób zameldowanych przez agentów. Zaplątanie się obcych arkuszy do akt agentki Cieciorzy Zofii jest i było niemożliwe, a dowodem tego jest ten sam opiekun konfidenta, przestrzegający właściwego sortowania meldunków swych konfidentów, do właściwych teczek. Pierwsze meldunki konfidentka podawała nie będąc jeszcze podpisana na zobowiązaniu, są one meldunkami przypadkowymi, składanymi często agentowi ustnie, lub też na piśmie, które były niszczone przez agenta i pisane maszyną, potem dopiero podkładane do właściwej teczki donosiciela”⁶⁴. Zeznanie to zostało przez SO w Łodzi uznane za wiarygodne

⁶¹ Tamże, sygn. GK 209/840, Akta w sprawie: Baucz/Baucza Zygmunt, Protokół przesłuchania świadka – Willi Zukriegel, 20.02.1946 r., k. 137. Por. Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta miasta Łodzi, sygn. 31499, Aussonderung des Schulgebäudes Gardestrasse 7 zugunsten der Stadt (belegten durch die Geheime Staatspolizei), 1941–1942.

⁶² AIPN, MSW, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Charakterystyka agenta ps. Grabski, 14.08.1956 r., k. 283.

⁶³ AIPN Łd, SO w Łodzi, sygn. 498/582, t. 2, Akta w sprawie karnej przeciwko: Cieciora Zofia, Protokół rozprawy głównej, 17.02.1948 r., k. 89.

⁶⁴ Tamże, k. 90–92.

i istotne dla rozstrzygnięcia sprawy, o czym świadczy odwołanie się do jego treści w uzasadnieniu wyroku z dnia 16 września 1948 r., na mocy którego Z. Cieciora została nieprawomocnie skazana na karę 12 lat pozbawienia wolności⁶⁵.

W latach 1945–1946, kiedy procesy osób oskarżonych o kolaborację z okupantem niemieckim, toczyły się przed specjalnymi sądami karnymi, zeznania Zukriegla niejednokrotnie stanowiły decydujący materiał dowodowy, przesądzający o wydanym wyroku. Przykładem jest sprawa Józefa Wojtasika, rozpoznawana 31 stycznia 1946 r. przez SSK dla Okręgu SA w Warszawie z siedzibą w Łodzi. Zukriegel zeznał wówczas, że nie zna oskarżonego, jednak na podstawie analizy dokumentu niemieckiego wskazał: „zwolnienie z pracy, jakie oskarżony otrzymał od Bayera wynikało z tego, że musiał on z gorliwością pełnić obowiązki konfidenta”⁶⁶. Sąd powołując się między innymi na powyższe zeznanie, wydał tego samego dnia prawomocny wyrok śmierci⁶⁷, który został wykonany 5 marca 1946 r.⁶⁸ Sprawa ta ilustruje decydujące znaczenie zeznań W. Zukriegla dla ówczesnego wymiaru sprawiedliwości. Jednocześnie należy podkreślić, że jego relacje nie zawsze działały na niekorzyść oskarżonych. W śledztwie przeciwko Zofii Kałużce, prowadzonym w 1946 r., Zukriegel zeznał, że „aczkolwiek [Kałużka] podpisała deklarację, to jednak meldunków nie dawała i jako konfidentka z gestapo nie współpracowała. Dowodem tego zakreślenie na krzyż jej karty ewidencyjnej i w rubryce „Bemerkungen” [tłum. z niem. uwagi – PR] adnotacja, która w tłumaczeniu na polski język brzmi: « 6 stycznia 1944 r. z powodu braku zainteresowania – odmowa »”⁶⁹. Z braku podstaw do wniesienia aktu oskarżenia, śledztwo przeciwko Kałużce zostało umorzone 19 kwietnia 1946 r. na wniosek Prokuratury SSK dla Okręgu SA w Warszawie z siedzibą w Łodzi⁷⁰.

⁶⁵ Tamże, Sentencja wyroku, 16.09.1948 r., k. 232.

⁶⁶ AIPN, SSK Łódź, GK 209/312, Akta w sprawie: Wojtasik Józef, Protokół rozprawy głównej, 31.01.1946 r., k. 63.

⁶⁷ Tamże, Sentencja wyroku, 31.01.1946 r., k. 65–67.

⁶⁸ Tamże, Zawiadomienie o wykonaniu kary śmierci, 5.03.1946 r., k. 100.

⁶⁹ AIPN Łd, SO w Łodzi, sygn. 498/502, Akta prokuratora w sprawie przeciwko: Cieciora Zofia, Protokół przesłuchania świadka – Willi Zukriegel, 19.04.1945 r., k. 38.

⁷⁰ Tamże, Wniosek o umorzenie dochodzenia, 18.04.1945 r., k. 39.

Po 1 października 1950 r., kiedy sądy wojewódzkie przejęły kompetencje sądów apelacyjnych w omawianym zakresie, rola W. Zukriegla w procesach sądowych osób oskarżonych o kolaborację z okupantem niemieckim uległa wyraźnemu osłabieniu. Jak już wcześniej wykazano, spadek ten objął zarówno liczbę śledztw, w których W. Zukriegel występował jako świadek, jak i wpływ jego zeznań na treść orzeczeń sądowych. Przykładem zmiany w ocenie wartości dowodowej jego zeznań jest uzasadnienie wyroku Sądu Wojewódzkiego (SW) w Łodzi z 13 lutego 1951 r., wydanego w sprawie Józefa Szulczyka. Sąd wskazał wprost: „[...] pewnych poszlak w tym kierunku zawartych w złożonych w śledztwie zeznaniach świadka Zukriegla Sąd nie wziął pod uwagę, wobec niepotwierdzenia ich innymi dowodami i małej wiarygodności zeznań Zukriegla”⁷¹. Tego rodzaju stanowisko sądu odzwierciedla zmieniające się podejście do osoby W. Zukriegla jako świadka: coraz częściej jego relacje uznawano za niewystarczająco wiarygodne z uwagi na upływ czasu, brak precyzyjnych danych oraz luki w pamięci dotyczące zdarzeń sprzed dekady.

Osobny problem badawczy stanowi kwestia domniemanego wykorzystania W. Zukriegla przez aparat bezpieczeństwa oraz powojenne sądownictwo do zwalczania powojennej konspiracji antykomunistycznej oraz osób postrzeganych jako przeciwnicy nowego systemu politycznego. Dylemat ten, choć nie w pełni dotąd zbadany, został zasygnalizowany m.in. przez dyrektora Galińskiego w programie telewizyjnym „Historia – współczesność”, wyemitowanym na antenie Telewizji Polonia w 1995 r., gdzie postawiono pytanie o możliwą rolę W. Zukriegla w działaniach represyjnych wobec środowisk niepodległościowych po 1945 r.⁷² Faktycznie, bohater niniejszego artykułu występował jako świadek w dwóch procesach karnych, które miały charakter propagandowy i polityczny. Najbardziej znamienitym przypadkiem była sprawa Piotra Bańczyka, oskarżonego o kolaborację z okupantem niemieckim. Faktem pozostaje, że Piotr Bańczyk podpisał zobowiązanie do współpracy z Gestapo w Tomaszowie Mazowieckim i 18 marca 1942 r. został

⁷¹ Tamże, SW Łódź, sygn. 503/74, Akta w sprawie przeciwko: Szulczyk Józef, Sentencja wyroku, 13.02.1951 r., k. 202–203.

⁷² *Zabijanie prawdy*. Odc. 78 [w:] *Historia – współczesność*, Telewizja Polonia, 1995.

zarejestrowany jako agent o pseudonimie „Marian Krul”, co wynika z dokumentacji sporządzonej przez niemiecką policję polityczną. Dokumentacja ta nie została jednak wykorzystana jako materiał dowodowy w powojennym procesie, w którym zasadniczą podstawę oskarżenia stanowiły przede wszystkim zeznania świadków złożone już po wojnie⁷³. W trakcie procesu próbowano wykazać, że kontakt z Gestapo Bańczyk nawiązał z polecenia swojego brata Stanisława, co miało służyć politycznej kompromitacji tego ostatniego. Stanisław Bańczyk, będący wiceprezesem Polskiego Stronnictwa Ludowego u boku Stanisława Mikołajczyka, wyemigrował do Stanów Zjednoczonych w 1948 r., uchodząc przed represjami komunistycznymi⁷⁴. Zukriegel zeznał w tej sprawie przed SW dla miasta stołecznego Warszawy 30 listopada 1951 r.⁷⁵. Rozprawa sądowa – jak trafnie zauważył Janusz Wróbel w jednym ze swoich opracowań – była „parodią wymiaru sprawiedliwości”⁷⁶, a jej przebieg i rozstrzygnięcia wpisywały się w szerszy kontekst działań propagandowych ówczesnych władz. Wyrokiem z 28 maja 1952 r. SN skazał Piotra Bańczyka na karę śmierci⁷⁷, którą wykonano 21 października 1952 r. w więzieniu mokotowskim⁷⁸.

Drugim procesem sądowym o charakterze wyraźnie propagandowym, w którym jako świadek występował W. Zukriegel, był proces wcześniej już wspomnianego funkcjonariusza Policji Państwowej – Stanisława Joachmiaka. W akcie oskarżenia z 31 października 1950 r. zarzucono mu podjęcie działalności kolaboracyjnej w czasie służby jako tzw. policjant

⁷³ Archiwum Instytutu Pileckiego, IP/Arch/7/23.4.5.3.3/4, Akta osobowe poszczególnych agentów ekspozytury (z raportami poszczególnych agentów). t. 4, <https://archiwum.institutpileckiego.pl/dlibra/publication/9134/edition/8922>, 8.09.2025, oryginał: Bundesarchiv, R 70-POLEN/235, Karta personalna agenta Piotr Bańczyka ps. Marian Król, 21.05.1942 r., k. 23.

⁷⁴ J. Wróbel, *Emigracyjny rozdział kariery politycznej Stanisława Bańczyka (do 1957 r.)*, Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989, 2012, nr 1, s. 305–306.

⁷⁵ AIPN, Sąd Wojewódzki dla m.st. Warszawy 1951–1975 (dalej: SW Warszawa), sygn. GK 317/496, Akta w sprawie: Piotr Bańczyk, Protokół rozprawy głównej, 30.11.1951 r., k. 83–92.

⁷⁶ J. Wróbel, *Emigracyjny rozdział...*, s. 306. Zob. J. Wróbel, *Casus Stanisława Bańczyka [w:] Represje wobec nsi i ruchu ludowego (1939–1945)*, t. 3, red. J. Gmitruk, Warszawa 2009, s. 306–309.

⁷⁷ AIPN, SW Warszawa, sygn. GK 317/496, Akta w sprawie: Piotr Bańczyk, Wyrok, 28.05.1952 r., k. 220–223.

⁷⁸ *Straceni w polskich więzieniach 1944–1956*, ref. S. Pająk, Lublin 1994, s. 49.

granatowy, tj. funkcjonariusz Policji Polskiej Generalnego Gubernatorstwa (niem. *Polnische Polizei im Generalgouvernement*)⁷⁹. Z analizy dokumentacji procesowej wynika, że dla aparatu bezpieczeństwa i wymiaru sprawiedliwości istotnym elementem obciążającym S. Joachimiaka był również fakt jego działalności w okresie przedwojennym. W 1938 r. jako funkcjonariusz brygady śledczej Policji Państwowej prowadził on dochodzenie w sprawie śmierci łódzkiej komunistki Władysławy Bytomskiej. Powojenne władze komunistyczne — a wcześniej środowiska związane z Komunistyczną Partią Polski — upatrywały w tej sprawie politycznego zamachu, za który obwiniano sanacyjne władze II Rzeczypospolitej. Oskarżenie wobec Joachimiaka miało więc wielowymiarowy charakter, a proces ten stał się jednym z elementów propagandowej walki z dziedzictwem przedwojennego państwa polskiego oraz związanymi z nim strukturami policyjnymi⁸⁰.

Zarówno w aktach procesu sądowego P. Bańczyka, jak i S. Joachimiaka nie odnaleziono materiałów wskazujących jednoznacznie, że W. Zukriegel składał zeznania na niekorzyść oskarżonych na polecenie aparatu bezpieczeństwa lub organów sądowych. Niemniej, z uwagi na fakt, iż bohater niniejszego artykułu w omawianym okresie pozostawał tajnym współpracownikiem służb komunistycznych, nie można wykluczyć takiej możliwości. Zebrane dane nie pozwalają na definitywne rozstrzygnięcie tej kwestii, jednak przyjęcie takiej hipotezy nie byłoby pozbawione podstaw badawczych. Wymienione casusy kontrastują z innym, szczególnie zastanawiającym faktem. Otóż W. Zukriegel nie został przesłuchany w toku postępowania karnego przeciwko Karłowi Stierowi, bylemu funkcjonariuszowi łódzkiego Gestapo, z którym ściśle współpracował w czasie okupacji. Zukriegel znał K. Stiera osobiście i w okresie powojennym sporządzał na jego temat liczne notatki (sic!)⁸¹. Mimo iż prokuratura SO w Łodzi wystąpiła

⁷⁹ AIPN Łd, Prokuratura Wojewódzka dla Miasta Łodzi 1950–1974, sygn. 424/6 t. 1, Akta prokuratora w sprawie przeciwko: Joachimiak Stanisław, Akt oskarżenia, 31.10.1950 r., k. 4.

⁸⁰ J. Bednarek, *Kontrowersje wokół okoliczności śmierci Władysławy Bytomskiej w 1938 r.* [w:] *Kontrowersyjny II RP (1914) 1918–1945 (1948)*, t. IV, red. A. Przyborowska, Warszawa 2017, s. 288.

⁸¹ Zob. AIPN, MSW, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Zeszyt nr 1, [b.d.], k. 89.

do naczelnika więzienia przy ul. Sterlinga w Łodzi o wydanie W. Zukriegla w dniu 14 sierpnia 1947 r., celem przesłuchania go na poczet śledztwa prowadzonego przeciwko Stierowi⁸², jego udział w śledztwie nie został ostatecznie zrealizowany. Sprawa pozostała bez dalszego biegu, co pozostaje niezrozumiałe w kontekście znaczenia dowodowego, jakie miały jego zeznania w analogicznych sprawach.

5. Materiały wytworzone przez Williego Zukriegla na temat niemieckiego aparatu represji w latach II wojny światowej i ich wykorzystywanie przez organy bezpieczeństwa publicznego

Zukriegel, będąc od 1 listopada 1945 r. informatorem celnym Działu Specjalnego więzienia przy ul. Sterlinga w Łodzi, stanowił jedno z głównych źródeł informacji dla organów bezpieczeństwa publicznego na temat funkcjonowania niemieckiego systemu policyjnego z lat II wojny światowej. Na polecenie komunistycznych funkcjonariuszy prowadził dwa zeszyty – zeszyt nr 1 (17 kart)⁸³ oraz zeszyt nr 2 (12 kart)⁸⁴ – a także luźne notatki, w których zamieszczał wykazy znanych mu pracowników łódzkiego Gestapo wraz z ich biogramami⁸⁵. W zeszycie nr 1 Zukriegel przeanalizował działalność referatu IV N Gestapo w Łodzi oraz scharakteryzował dziesięciu agentów, prowadzonych w ramach tego referatu. Opracował także schemat struktury niemieckiej policji politycznej w Łodzi, wzbogacony o opis zadań poszczególnych referatów i sekcji⁸⁶. Przywołane materiały, wytworzone przez Zukriegla, zostały następnie wykorzystane przez Sekcję I Wydziału I Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (WUBP) w Łodzi w toku prowadzenia rozpracowania obiektowego nr 1 – „RO-1” (pozostałości RSHA

⁸² AIPN Łd, SO w Łodzi, sygn. 498/16, Akta w sprawie karnej przeciwko: Stier Karol Ludwik, Pismo prokuratora Sądu Okręgowego w Łodzi do naczelnika więzienia przy ul. dr. S. Sterlinga w Łodzi, 13.08.1947 r., k. 110.

⁸³ AIPN, MSW, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Zeszyt nr 1, [b.d.], k. 66–100.

⁸⁴ Tamże, Zeszyt nr 2, [b.d.], k. 101–128.

⁸⁵ Tamże, Notatki Williego Zukriegla, [b.d.], k. 129–140, 142–145.

⁸⁶ Tamże, Schemat struktur Gestapo w Łodzi, [b.d.], k. 146–147.

(*Reichssicherheitshauptamt*, tłum. Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy) i Abwehry (tłum. obrona) w tzw. Polsce Ludowej⁸⁷)⁸⁸.

Będąc już prawomocnie skazanym wyrokiem SN z 5 lipca 1948 r., Zukriegel co najmniej pięć razy składał zeznania przed funkcjonariuszami organów bezpieczeństwa na temat funkcjonowania niemieckiego aparatu represji z lat II wojny światowej⁸⁹. Dodatkowe informacje z tego zakresu – stanowiące swoiste uzupełnienie treści protokołów przesłuchań – były przez byłego funkcjonariusza łódzkiego Gestapo przekazywane w składanych przez siebie doniesieniach jako tajny współpracownik „Grabski”, już po opuszczeniu więzienia w lutym 1955 r.⁹⁰ W swoich relacjach opisał on szereg szczególnie istotnych wydarzeń, które miały miejsce w Łodzi oraz w regionie łódzkim w latach II wojny światowej. Dotyczyły one m.in. łódzkiej filii ekspozytury Głównego Urzędu Powierniczego Wschód (niem. *Haupttreuhandstelle Ost*) w Poznaniu⁹¹, likwidacji grupy sowieckich spadochroniarzy we wsi Spóle (pow. wieruszowski) jesienią 1944 r.⁹², zajęcia składu z bronią przy ul. Piotrkowskiej 83 w Łodzi

⁸⁷ Zob. Dokument nr 4. 1950 kwiecień 6, Warszawa – Instrukcja nr 5/50 dyrektora Departamentu I MBP w sprawie usprawnienia pracy sekcji I nysdziałów I wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego [w:] „*Tarcza partii i narodu*”. *Kontrywywiad Polski Ludowej w latach 1945–1956. Zarys struktur i wybór źródeł*, red. P. Plekskot, Warszawa 2015, s. 111–117.

⁸⁸ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. PF10/469 t. 2, Materiały dot. Abwe[h]ry, agent. wywiadu niemieckiego firmy „Barwanil” 1951–1954 [1955–1956], Wyciąg z doniesienia agenta „Grabski”. 10.10.1955 r., k. 1; tamże, Wyciąg z doniesienia ag. „Grabski”. 12.10.1955 r., k. 5. Por. tamże, t. 4, Materiały dot. konfidentów Gestapo. Wykazy konfidentów 1951–1954 [1955–1967], Sprawozdanie ramowe Sekcji I Wydziału I UBP na m. Łódź po linii RO–1, 18.03.1952 r., k. 27–28.

⁸⁹ AIPN, MSW, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Protokół przesłuchania świadka – Willi Zukriegel, 6.12.1949 r., k. 22–25; tamże, Protokół przesłuchania świadka – Willi Zukriegel, 22.07.1949 r., k. 26–27; tamże, Zeznanie Williego Zukriegla, [b.d.], k. 28–32; tamże, Zeznanie Williego Zukriegla, 10.03.1950 r., k. 33–39; tamże, Zeznanie Williego Zukriegla, 16.03.1950 r., k. 40–59.

⁹⁰ Zob. Tamże t. 2, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Wyciąg z doniesienia inf. Grabski, 31.07.1955 r., k. 27; tamże, Wyciąg z doniesienia agenta „Grabski”, 10.10.1955 r., k. 62; tamże, t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Doniesienie, 3.09.1956 r., k. 293.

⁹¹ Tamże t. 2, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Wyciąg z doniesienia agenta „Grabski”, 14.10.1955 r., k. 64. Por. B. Rudawski, *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu*, Poznań 2018, s. 100–105.

⁹² AIPN, MSW, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Zeznanie Williego Zukriegla. Likwidacja grupy desantów sowieckich w okolicy Wielunia, 16.03.1950 r., k. 57. Por. *U progu wolności. Radiotelegrafistka „Masza”*, NadW 1980, nr 12, s. 4.

przez członków organizacji komunistycznej „Promieniści” z 20 kwietnia 1943 r.⁹³, a także zbrodni zgierskiej z 20 marca 1942 r. na Placu Stodół (obecnie Placu Stu Straconych), będącej największą publiczną egzekucją na terenie tzw. Kraju Warty (niem. *Reichsgau Wartheland*)⁹⁴. Należy przy tym uwzględnić, że treść przekazywanych przez niego informacji mogła być selektywna i zniekształcona – zarówno ze względu na chęć wywarcia korzystnego wrażenia na organach bezpieczeństwa, jak i ograniczoną wiarygodność niektórych wspomnień, składanych po upływie dekady od opisywanych wydarzeń.

Celem przeprowadzenia szczegółowej analizy materiałów wytworzonych przez W. Zukriegla pod kątem ich potencjalnego wykorzystania przez aparat bezpieczeństwa w identyfikacji i ściganiu niemieckich kolaborantów z okresu II wojny światowej, poddano krytycznej analizie trzy wybrane problemy poruszone przez byłego funkcjonariusza łódzkiego Gestapo w jego zeznaniach, notatkach oraz doniesieniach. Wyniki tej analizy nie wyczerpują podjętej problematyki badawczej, stanowią jednak istotny przyczynek do dalszych rozważań naukowych w omawianym zakresie.

5.1. Alfons Swoboda i sprawa agenturalno-poszukiwawcza krypt. Wróg (1955-1956)

Agenci łódzkiego Gestapo stanowili odbicie wielonarodowej struktury etnicznej Łodzi i regionu w latach II wojny światowej, co szczególnie uwidaczniało się w wysokim odsetku ludności narodowości niemieckiej. Do współpracy werbowano przede wszystkim osoby tej właśnie narodowości – zarówno reichsdeutschów, volksdeutschów, jak i tzw. schwarzmeerdeutschów (Niemców czarnomorskich). W dalszej kolejności pozyskiwano osoby narodowości polskiej, rosyjskiej oraz

⁹³ AIPN, MSW, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Zeznanie Williego Zukriegela. Napad na skład broni w Łodzi przy ul. Piotrkowskiej, 16.03.1950 r., k. 57–58. Por. S. Gajek, *Młodzi z Garnizonu Łódź*, Warszawa 1964, s. 113–118.

⁹⁴ AIPN MSW, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Zeznanie Williego Zukriegela. Rozstrzelanie 100 Polaków w Zgierz, 16.03.1950 r., k. 42–43. Por. S. Abramowicz, B. Wicińska-Ambrożek, *Śledztwo w sprawie zbrodni zgierskiej 20 marca 1942 r.* [w:] *Dziś za jednego Niemca śmierć poniesie 50 Polaków. Materiały konferencji popularnonaukowej w Zgierz, 20 marca 2012 r.*, red. J. Wróbel, Łódź 2013, s. 93–110.

ukraińskiej. Szczególnymi przypadkami agentów Gestapo w Łodzi byli: pochodzący z Chin J. Ou Lu, a także Zygmunt Messing, współpracownik Gestapo pochodzenia żydowskiego⁹⁵. Pod względem narodowościowym na uwagę zasługuje również postać Alfonsa Swobody – technika dentystrycznego, obywatela polskiego czeskiego pochodzenia, zamieszkałego we wsi Kuców w okolicach Belchatowa (woj. łódzkie)⁹⁶. W czasie okupacji niemieckiej podpisał on zobowiązanie współpracy z Gestapo w Łodzi i jako agent nr 18 miał za zadanie prowadzenie działalności agenturalnej na terenie określanym według nomenklatury niemieckiej jako „Reakcja – opozycja” (niem. *Reaktion – Opposition*)⁹⁷.

Pomimo iż w przejętym przez aparat bezpieczeństwa archiwum Gestapo w Łodzi nie zachowała teczka personalna A. Swobody, to informacje na temat jego działalności agenturalnej na rzecz niemieckiej policji politycznej odnaleźć można przede wszystkim w powojennych zeznaniach bohatera niniejszego artykułu – W. Zukriegla. Były funkcjonariusz łódzkiego Gestapo twierdził, iż wspomniany Czech z Kucowa, występujący w czasie wojny jako członek oddziału partyzanckiego z rejonu Radomska, „był bardzo aktywnym konfidentem”⁹⁸. Świadcząc konspiratorom usługi dentystyczne Swoboda – według notatek Zukriegla – „jeździł od grupy do grupy i wiedział dokładnie miejsce każdego obozu. [...] Partyzanci nie podejrzewając Swobody o zdradę wtajemniczyli we wszystkim. I tak on stale jeździł z GG [Generalne Gubernatorstwo – PR] do Rzeszy podając dokładne miejsca obozów”⁹⁹. Po przeanalizowaniu treści zeznań W. Zukriegla i skonfrontowaniu ich z literaturą przedmiotu ustalono, iż wspomniana przez W. Zukriegla jednostka to oddział partyzancki Armii

⁹⁵ Zob. J. Walicki, *Zygmunt Messing – dzieje Żyda o życiorysie niezgodnym z regułą*, ZŻSiM 2012, nr 8, s. 362–382.

⁹⁶ Istotne jest, iż przed wybuchem II wojny światowej we wsi Kuców (miejscowość obecnie nie istnieje) zamieszkiwało blisko 1000 mieszkańców, przy czym ok. 70 % stanowili potomkowie osadników czeskich. Zob. A. Nierychlewska, M. Olędzki, *Historia i prahistoria nieistniejącej już dziś wsi Kuców*, ERev 2022, t. 11, s. 40.

⁹⁷ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 014/10, Sprawa agenturalno-poszukiwawczy kryptonim „Wróg”: Swoboda Alfons, Karta z kartoteki agentów Gestapo w Łodzi – Alfons Swoboda, [b.d.], k. 176.

⁹⁸ Tamże, Notatka Williego Zukriegla na temat Alfonsa Swobody, [b.d.], k. 97.

⁹⁹ AIPN, MSW, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegla tw. Gel, Notatki Williego Zukriegla, Zeszyt nr 1, [b.d.], k. 73.

Krajowej (AK) „Grunwald” pod dowództwem por. Floriana Budniaka „Andrzeja”¹⁰⁰. Według relacji byłego funkcjonariusza Gestapo, A. Swoboda miał w 1944 r. zdekonspirować miejsce pobytu tego oddziału, a następnie – przebrany za niemieckiego żandarma – osobiście poprowadzić niemieckie siły zbrojne w liczbie „1800 ludzi. Oddziały wojskowe, żandarmeria, polska policja granatowa i oddział kozaków”¹⁰¹. Operacja zakończyła się jednak niepowodzeniem po stronie niemieckiej – według relacji W. Zukriegła polscy partyzanci zadali przeciwnikowi znaczne straty¹⁰².

Opisana przez W. Zukriegła oblawa na konspiratorów AK pod dowództwem por. Budniaka rzeczywiście miała miejsce 1 czerwca 1944 r. w lasach w okolicach Maluszyna, Żytna i Kobieli Wielkich w powiecie radomszczańskim. Zgodnie z ustaleniami Wojciecha Borzobohatego, autora monografii *„Jodla” Okręg radomsko-kielecki ZWZ-AK 1939-1945*, siły niemieckie uczestniczące w operacji liczyły wówczas około 2 tys. żołnierzy SS, żandarmerii oraz wsparcie lotnicze w postaci samolotu typu Storch. W wyniku starcia Niemcy ponieśli straty w wysokości 37 zabitych i rannych, natomiast po stronie polskiej zginęło trzech partyzantów¹⁰³. Treść powojennych zeznań Zukriegła na temat kolaboracyjnej działalności Swobody znajduje potwierdzenie nie tylko w literaturze przedmiotu, ale także w powojennych zeznaniach samego Swobody oraz świadków wydarzeń¹⁰⁴. Podczas przesłuchania z 26 lipca 1945 r. przez funkcjonariuszy Milicji Obywatelskiej (MO) w Kleszczowie Swoboda przyznał: „dowiedziałem się, że w lasach w okolicach Maluszyna, znajduje się obóz partyzancki w liczbie około 60 ludzi, zameldowałem o tym władzom niemieckim, w konsekwencji czego obóz ten został krwawo zlikwidowany przez żandarmerię i Gestapo”¹⁰⁵. W zeznaniu tym były agent łódzkiego

¹⁰⁰ Por. F. Budniak, *Partyzancki Oddział AK w Obwodzie Radomsko*, ZKomb 2002, nr 34, s. 61–64.

¹⁰¹ AIPN, MSW, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Zeznanie Williego Zukriegela. Walka z partyzantką na terenie Wartegau i Gen. Gubernii, 16.03.1950 r., k. 49–50.

¹⁰² Tamże, k. 50.

¹⁰³ W. Borzobohaty, *„Jodla” Okręg radomsko-kielecki ZWZ-AK 1939-1945*, Warszawa 1984, s. 249–250.

¹⁰⁴ Zob. AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 014/10, Sprawa agenturalno-poszukiwawcza kryptonim „Wróg”: Swoboda Alfons, Protokół przesłuchania świadka – Stanisław Jonach, 22.04.1950 r., k. 89–90.

¹⁰⁵ Tamże, Zeznane nr 2 Alfonsa Swobody, 25.05.1945 r., k. 63.

Gestapo potwierdził swoją rolę w zdekonspirowaniu lokalizacji oddziału, jednak – w świetle dostępnych źródeł – niezgodnie z prawdą stwierdził, że doszło do jego całkowitej likwidacji. Składając częściowo fałszywe zeznania, A. Swoboda działał potencjalnie na swoją niekorzyść, co pozwala przypuszczać, że treść jego zeznania mogła zostać w tej części wymuszona lub zmanipulowana przez komunistycznych funkcjonariuszy.

Przekaz wyszczególnionych źródeł stoi natomiast w sprzeczności ze stanowiskiem byłego dowódcy oddziału partyzanckiego AK „Grunwald” por. Budniaka, który w swoich powojennych wspomnieniach odpowiedzialnością za dekonspirację miejsca stacjonowania oddziału obarczał miejscowych volksdeutsche, nie wymieniając jednak żadnego z nich z imienia i nazwiska. „Stosunkowo w niedalekich odległościach od lasów maluszyńskich znajdowały się wsie: Bogusławów, Antoniów, Błonie, zamieszkałe przez volksdeutsche, którym staraliśmy się, jak tylko to było możliwe uprzykrzać życie – pisał por. Budniak. W tej sytuacji należało się spodziewać, że miejsce naszego pobytu jest w przybliżeniu znane nieprzyjacielowi i że będzie usiłował nas zniszczyć, a przynajmniej zaatakować”. Nie można wykluczyć, że lokalizacja obozu partyzanckiego została wykryta przez niemieckich funkcjonariuszy dzięki wykorzystaniu dwóch niezależnych źródeł informacji – zarówno agenta łódzkiego Gestapo A. Swobody, jak i donosów miejscowych volksdeutsche. Brak jednoznacznych dowodów na wyłączną odpowiedzialność jednej ze stron pozostawia tę kwestię otwartą i wymagającą dalszych badań.

Zeznania W. Zukriegla zostały wykorzystane przez Powiatowy Urząd do spraw Bezpieczeństwa Publicznego w Piotrkowie Trybunalskim¹⁰⁶, który 28 lipca 1955 r. założył sprawę agenturalno-poszukiwawczą krypt. Wróg, mającą na celu odnalezienie i aresztowanie A. Swobody¹⁰⁷. Co istotne, bezpośrednio po zakończeniu wojny, 26 lipca 1945 r. Swoboda został aresztowany i osadzony w areszcie MO w Kleszczowie, skąd już następnego dnia zdołał uciec, a następnie przedostać się na

¹⁰⁶ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 014/10, Sprawa agenturalno-poszukiwawcza kryptonim „Wróg”: Swoboda Alfons, Notatka Williego Zukriegla na temat Alfonsa Swobody, [b.d], k. 97.

¹⁰⁷ Tamże, Postanowienie o założeniu sprawy agenturalno-poszukiwawczej krypt. Wróg, 28.07.1955 r., k. 16

teren Czechosłowacji¹⁰⁸. Sprawa o kryptonimie „Wróg” została zakończona postanowieniem Wojewódzkiego Urzędu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego (WU ds. BP) w Łodzi z 19 października 1956 r.¹⁰⁹ Przyczyną umorzenia było nieskuteczne ustalenie miejsca pobytu A. Swobody oraz brak możliwości jego ekstradycji z terytorium Czechosłowacji. Dodatkowo, zarzucane mu czyny związane ze współpracą agenturalną z Gestapo w Łodzi objęte zostały przepisami ustawy o amnestii z 27 kwietnia 1956 r.¹¹⁰

5.2. Rzekomy udział agenta łódzkiego Gestapo Mieczysława Mariana Łozińskiego w rozpracowaniu Komendanta Głównego ZWZ-AK gen. Stefana Roweckiego „Grota”. Szkic problemu badawczego

Jednym z najbardziej kontrowersyjnych i zarazem istotnych wątków poruszanych w zeznaniach W. Zukriegla jest sprawa agenta łódzkiego Gestapo Mieczysława Mariana Łozińskiego herbu Leliwa oraz jego rzekomego udziału w rozpracowaniu Komendanta Głównego ZWZ-AK gen. Stefana Roweckiego „Grota”. Z treści kwestionariusza osobowego niemieckiego współpracownika (niem. *Vertrauensperson* [V-Person], tłum. osoby zaufanej), znajdującego się w teczce personalnej Łozińskiego, wynika, iż został on завербовany na agenta niemieckiej policji politycznej w Łodzi w październiku 1940 r., w związku z aresztowaniem go pod zarzutem prowadzenia działalności wywiadowczej przeciwko Rzeczy Niemieckiej¹¹¹. Początkowo posługiwał się pseudonimem „Marian” oraz numerem ewidencyjnym 50, a od 14 lutego 1944 r. – oznaczony był jako agent numer 537¹¹². Pracował dla Wydziału III (kontrwywiadowczego) łódzkiego Gestapo, gdzie jego funkcjonariuszami prowadzącymi

¹⁰⁸ Tamże, Pismo naczelnika Wydział I WUBP w Łodzi do naczelnika Wydziału IV Departamentu I MBP, 16.11.1953 r., k. 283.

¹⁰⁹ Tamże, Sprawa agenturalno-poszukiwawcza kryptonim „Wróg”: Swoboda Alfons, Postanowienie o zakończeniu (zaniechaniu) i przekazaniu do archiwum sprawy agenturalno-poszukiwawczej krypt. Wróg, 19.10.1956 r., k. 18.

¹¹⁰ Ustawa z dnia 27 kwietnia 1956 r. o amnestii (Dz.U. z 1956 r. nr 11 poz. 57).

¹¹¹ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. PF3/98, Rozpracowanie kryptonim „Uchodźca”: Łoziński Mieczysław, Arkusz osoby agenta Gestapo – Mieczysław Łoziński, 10.03.1942 r., k. 22.

¹¹² Tamże, Odpis karty koloru pomarańczowego z kartoteki łódzkiego Gestapo w tłumaczeniu na język polski – Mieczysław Marian Łoziński, 19.01.1951 r., k. 130.

byli radca kryminalny Jürgen von Tesmar oraz sekretarz kryminalny Paul Friedrich. Już w początkowym okresie współpracy został rozpoznany przez Niemców jako były oficer polskiego wywiadu – Ekspozytury nr 3 Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, w której służył w latach 1925–1926¹¹³. Po niespełna czterech latach działalności agenturalnej, 20 kwietnia 1944 r. łódzkie Gestapo wyeliminowało Łozińskiego z sieci swoich współpracowników¹¹⁴. Tego samego roku był agent rozpoczął służbę w Wehrmachcie w okolicach Stuttgartu¹¹⁵.

W związku z tym, iż najprawdopodobniej do czasów współczesnych nie zachował się załącznik do teczek personalnej Łozińskiego – zawierający meldunki i doniesienia składane przez niego niemieckiej policji politycznej – nie jest możliwe przeprowadzenie pełnej krytyki źródłowej jego działalności kolaboracyjnej. Niemniej jednak do kluczowych źródeł pomocnych w badaniach nad historią współpracy Łozińskiego z łódzkim Gestapo należą powojenne notatki i oświadczenia W. Zukriegla, a także zeznania innych świadków epoki. Szczególnie istotna pozostaje również analiza zachowanego inwentarza niemieckiej teczek personalnej Łozińskiego, w którym zestawiono nazwiska osób i nazwy struktur konspiracyjnych podawanych przez niego w doniesieniach – wraz z numeracją kart odpowiadającą chronologii ich składania. W swoim oświadczeniu W. Zukriegel pisał o wymienionym agencie, że „przez okres czteroletni Łoziński był uważany za pierwszorzędnego agenta. Przez niego zostało moc ludzi aresztowanych i wysłanych do obozów. Przeważnie operował pośród sfer milicyjnych, a zwłaszcza pośród byłych oficerów polskich, z wywiadu. Łoziński był bardzo często w Warszawie, i tam również

¹¹³ Tamże, Arkusz osoby agenta Gestapo – Mieczysław Łoziński, 10.03.1942 r., k. 22–23. Ustalenia Gestapo w Łodzi co do kariery wojskowej Mieczysława Łozińskiego znajdują potwierdzenie w jego przedwojennych aktach personalnych, z których wynika, iż od 25 marca 1925 r. do 1 stycznia 1926 r. pełnił on obowiązki oficera wywiadu Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Zob. CAW, Kolekcja Akt Personalnych i Odznaczeniowych, sygn. 1769/89/3122, AP, Marian Mieczysław Łoziński, 1769/89/3122, AP, Zeszyt ewidencyjny, 10.02.1933 r., [b.p.].

¹¹⁴ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. PF3/98, Rozpracowanie kryptonim „Uchodźca”: Łoziński Mieczysław, Odpis karty koloru pomarańczowego [...], 19.01.1951 r., k. 130.

¹¹⁵ Tamże, Raport Wydziału I Departamentu I MBP dot. sprawy krypt. Uchodźca, 29.04.1952, k. 123. Zob. CAW, Kolekcja Akt Personalnych i Odznaczeniowych, sygn. 1769/89/3122, AP, Marian Mieczysław Łoziński, 1769/89/3122, AP, Uwagi do akt, 7.07.1944 r., [b.p.].

podawał byłych oficerów. Ilość ofiar jest trudna do określenia, ale w każdym razie bardzo pokaźna, licząca dziesiątki ludzi”¹¹⁶. Co więcej, bohater artykułu oskarżał Łozińskiego o zdekonspirowanie w 1943 r. Komendanta Głównego ZWZ–AK Roweckiego, twierdząc, iż „ujęcie Roweckiego było bardzo trudne i Łoziński przez kilka miesięcy obserwował Roweckiego, którego znał osobiście. Przez obserwacje udało mu się ustalić mieszkanie Roweckiego, gdzie też Rowecki został przez Gestapo warszawskie aresztowany”¹¹⁷.

W przywołanym wyżej inwentarzu niemieckiej teczki personalnej Łozińskiego nazwisko „Rowecki” pojawia się dwukrotnie jako jedno z figurujących w składanych przez niego meldunkach. Po raz pierwszy zostało odnotowane na karcie nr 5, gdzie – według adnotacji – miały się również znaleźć nazwiska: „Sikorski”, „Rybak”, „Buttler”, „Jarzembowski” i „Dzugang”, a także nazwa organizacji konspiracyjnej „ZWZ”¹¹⁸. Po raz drugi nazwisko „Rowecki” występuje samodzielnie jako jedyne nazwisko pojawiające się w meldunku z karty nr 48¹¹⁹. Brak zachowanego załącznika do akt z doniesieniami Łozińskiego uniemożliwia weryfikację, czy wspomniana w jego doniesieniach osoba o tym nazwisku to rzeczywiście Komendant Główny ZWZ–AK Rowecki. Niemniej jednak, mając na uwadze, że inne informacje przekazane przez W. Zukriegla na temat działalności agenturalnej Łozińskiego znalazły potwierdzenie w niezależnych źródłach, również treść analizowanego inwentarza może stanowić poszlakę przemawiającą za częściową wiarygodnością tych relacji. Nie można więc wykluczyć, że Łoziński – jako agent łódzkiego Gestapo – rzeczywiście nawiązał kontakt z gen. Roweckim i prowadził jego rozpracowanie, choć na obecnym etapie badań nie sposób jednoznacznie stwierdzić, czy odegrał jakąkolwiek istotną rolę w operacji niemieckiej policji politycznej, zakończonej aresztowaniem Komendanta Głównego ZWZ–AK. Zgodnie z ustaleniami współczesnych badaczy, za dekonspirację

¹¹⁶ AIPN, MSW, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Notatki Williego Zukriegela, Zeszyt nr 1, [b.d.], k. 79.

¹¹⁷ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. PF3/98, Rozpracowanie kryptonim „Uchodźca”: Łoziński Mieczysław, Charakterystyka Łódzkiego wydana przez Williego Zukriegela, [b.d.], k. 65.

¹¹⁸ Tamże, Inwentarz osobowy, [b.d.], k. 13.

¹¹⁹ Tamże, k. 16.

i ujęcie generała Roweckiego 30 czerwca 1943 r. w mieszkaniu przy ul. Spiskiej w Warszawie odpowiadała siatka agenturalna warszawskiego Gestapo, w skład której wchodził Ludwik Kalkstein, Blanka Kaczorowska oraz Eugeniusz Świerczewski¹²⁰. Przeprowadzona analiza literatury przedmiotu pod kątem ewentualnych powiązań Łozińskiego z tą grupą agentów również nie przyniosła żadnych potwierdzeń¹²¹. Sprawa działalności agenta łódzkiego Gestapo Łozińskiego otwiera zatem nowe pole badawcze, dotyczące udziału struktur niemieckiej policji politycznej w Łodzi – oraz ich współpracowników – w rozpracowywaniu Komendy Głównej ZWZ–AK i innych organizacji konspiracyjnych funkcjonujących na terenie Warszawy i Mazowsza.

Nawiązując ponownie do powojennych zeznań Zukriegla, warto podkreślić, że zostały one wykorzystane przez aparat bezpieczeństwa nie tylko w celu opracowania charakterystyki Łozińskiego jako jednego z byłych agentów Gestapo w Łodzi, a następnie w działaniach operacyjnych zmierzających do jego odnalezienia¹²². Zgodnie z wykazem osobowych źródeł informacji, przebywających za granicą i sporządzonego na podstawie materiałów archiwalnych złożonych przez jednostki operacyjne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (MBP; od 1954 r. MSW) w latach 1945–1970, Łoziński miał tuż po zakończeniu wojny w 1945 r. pracować dla Polskiej Misji Wojskowej w amerykańskiej strefie okupacyjnej Niemiec i przebywać w Wiesenbaden w okolicach Frankfurtu na Menem. Dwa lata później, 10 czerwca 1947 r. został pozyskany jako osobowe źródło informacji przez Wydział II Departamentu VII MBP w Warszawie. Przyjął pseudonim „Robert”. W celu werbunku Łozińskiego posłużono się tzw. kompromitującymi materiałami, którymi były w głównej mierze dokumenty świadczące o agenturalnej współpracy

¹²⁰ Zob. A. Chmielarz, A.K. Kunert, *Spiska 14. Aresztowanie generała „Grot” – Stefana Roweckiego*, Warszawa 1983; K. Lesiakowski, *Z piętkiem zdrady. Meandy życia Blanki Kaczorowskiej*, Alm. His. 2021, t. 23, s. 267–291; W. Pronobis, *Generał „Grot”. Kulisy zdrady i śmierci*, Warszawa 2014; R. Tarski, *Tajemnica Generała Grot*, Warszawa 1969; T. Żenczykowski, *Generał Grot. U kresu walki*, Gdańsk 1983.

¹²¹ Zob. przypis 118.

¹²² Zob. AIPN Łódź, WUSW Łódź, sygn. PF3/98, Rozpracowanie kryptonim „Uchodźca”: Łoziński Mieczysław, Charakterystyka Łodzińskiego wydana przez Williego Zukriegela, [b.d.], k. 65–66. Tamże, Wyciąg z zapisek Williego Zukriegla, 19.01.1951 r., k. 130.

Łozińskiego z łódzkim Gestapo¹²³. Najprawdopodobniej w związku z późniejszym zerwaniem kontaktu z organami bezpieczeństwa, Sekcja I Wydziału I WUBP w Łodzi rozpoczęła w sierpniu 1950 r. rozpracowanie operacyjne kryptonim „Uchodźca”, którego celem było ustalenie miejsca pobytu i zatrzymanie byłego agenta Gestapo¹²⁴. Ostatecznie, 6 grudnia 1954 r. Łoziński został wyeliminowany z sieci osobowych źródeł informacji przez Wydział V Departamentu VII MBP z uwagi na zmianę miejsca zamieszkania i brak możliwości ustalenia jego adresu¹²⁵. Dwa lata później, 27 lutego 1956 r. Sekcja VI Wydziału II WU ds. BP w Łodzi zamknęła rozpracowanie krypt. „Uchodźca” – również z wynikiem negatywnym¹²⁶.

5.3. Nieznana karta z historii wywiadowczyń Organizacji Wojskowej Związek Jaszczurczy Wandy Węgierskiej i jej powiązań z funkcjonariuszem Gestapo w Łodzi Jürgenem von Tesmarem

Nie wszystkie powojenne zeznania W. Zukriegła stanowiły dla aparatu bezpieczeństwa materiał o wysokiej wartości operacyjnej – część z nich dotyczyła niemieckich kolaborantów, których nazwisk nie był on w stanie sobie przypomnieć, tłumacząc się niepamięcią. Mimo to właśnie te relacje zachowują szczególną wartość historyczną dla współczesnych badaczy dziejów polskich organizacji konspiracyjnych z okresu II wojny światowej. Przykładem może być zeznanie złożone przez W. Zukriegła 16 marca 1950 r., podczas którego szczegółowo opisał losy łodzianki Wandy Węgierskiej – jednej z najwybitniejszych polskich wywiadowczyń tamtego okresu¹²⁷. Kon-

¹²³ Tamże, Raport Wydziału I Departamentu I MBP dot. sprawy krypt. Uchodźca, 29.04.1952, k. 123. AIPN, MSW, sygn. BU 01429/6, Wykaz osobowych źródeł informacji zagranicą, Wykaz osobowych źródeł informacji przebywających zagranicą, sporządzany na podstawie mat. archiwalnych różnych przez jednostki operacyjne Centrali MSW w latach 1945–1970, 4.07.1988 r., k. 334–335.

¹²⁴ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. PF3/98, Rozpracowanie kryptonim „Uchodźca”: Łoziński Mieczysław, Raport Wydziału I Departamentu I MBP dot. sprawy krypt. Uchodźca, 29.04.1952, k. 123.

¹²⁵ AIPN, MSW sygn. BU 01429/6, Wykaz osobowych źródeł informacji, 4.07.1988 r., k. 335.

¹²⁶ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. PF3/98, Rozpracowanie kryptonim „Uchodźca”: Łoziński Mieczysław, Notatka służbowa, 27.02.1956 r., k. 109–110.

¹²⁷ AIPN, MSW, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Zeznanie Williego Zukriegela, Sprawa Wandy Węgierskiej vel Wandy Kühm – kurierka wywiadu, 16.03.1950 r., k. 40–42.

spiratorka działała jednocześnie dla Ekspozytury „Zachód” Oddziału II Komendy Głównej Organizacji Wojskowej Związek Jaszczurczy (OW ZJ) oraz grupy „Wybrzeże” Referatu „Zachód” ofensywnego wywiadu daleko-siężnego „Stragan” Oddziału II Komendy Głównej ZWZ¹²⁸. Jej aktywność wywiadowcza znacznie wykraczała poza przedwojenne granice państwa polskiego – prowadziła działania na linii Warszawa–Łódź–Nadrenia–Westfalia–Zagłębie Ruhry. Pod koniec 1941 r., posługując się fałszywymi dokumentami wystawionymi na nazwisko Wanda Kühm i podając się za Niemkę¹²⁹, przebywała w ośrodku Luckenwalde, położonym na południe od Berlina¹³⁰. Do jej zadań należało przede wszystkim zdobywanie informacji o niemieckim przemyśle zbrojeniowym oraz sektorze wydobywczym¹³¹.

Autorka niniejszego artykułu w tekście popularnonaukowym *Ukochali Polskę bardziej niż życie. Historia rodziny Węgierskich z Łodzi*, opublikowanym na łamach „Biuletynu Instytutu Pamięci Narodowej” w listopadzie 2021 r.¹³², poświęciła wiele uwagi wyżej wymienionej konspiratorce oraz jej tajnej działalności z lat wojny. Przede wszystkim skoncentrowała się na analizie okoliczności rozpracowania Węgierskiej przez Gestapo oraz weryfikacji stanu wiedzy dotyczącej jej aresztowania, które miało miejsce 23 kwietnia 1943 r. w jednym z hoteli w Berlinie¹³³. Autorka zakwestionowała w swoim artykule prawdziwość powielanej w dotychczasowej literaturze informacji, jakoby w chwili zatrzymania Węgierskiej towarzyszył Niemiec o nazwisku „von Tresmar”, rzekomo współpracujący z konspiratorką¹³⁴. W toku przeprowadzonej kwerendy archiwalnej

¹²⁸ B. Chrzanowski, *Wanda Węgierska (1918 [1919] – 1943)* [w:] *Wywiadowcza i kontrwywiadowcza działalność podziemia narodowego 1944–1956*, red. L. Żebrowski, Warszawa 2019, s. 193.

¹²⁹ AIPN, Tajna Policja Państwowa. Oddział w Düsseldorfie, sygn. GK 55/818, Akta dotyczące: Węgierska Wanda, pseudonim Kühm, Arkusz personalny – Wanda Węgierska „Kühm”, [b.d.], k. 5–6.

¹³⁰ W.J. Muszyński, *Duch młodych. Organizacja Polska i Obóz Narodowo-Radykalny w latach 1934–1944. Od studenckiej rewolty do konspiracji niepodległościowej*, Warszawa 2011, s. 225.

¹³¹ B. Chrzanowski, *Wanda Węgierska...*, s. 194.

¹³² P. Resel, *Ukochali Polskę bardziej niż życie. Historia rodziny Węgierskich z Łodzi*, Biul. IPN 2021 r., nr 11, s. 43–56.

¹³³ Archiwum Komisji Historycznej Chorągwi Łódzkiej Związku Harcerstwa Polskiego, Teczki osobowe, sygn. 237, Wanda Węgierska, J. Węgierska-Paradecka, *Wanda Węgierska*, 2.02.1958 r., [b.p.].

¹³⁴ Zob. Archiwum Fundacji General Elżbiety Zawackiej, Akta osobowe, sygn. 3031/WSK, Węgierska Wanda ps. Wanda (1919–1943), E. Skierska, *Wanda Węgierska* (biogram), 7.08.2007 r., k. 1–8.

udało się ustalić rzeczywistą tożsamość tego mężczyzny – był nim Jürgen von Tesmar, szef referatu IV 3 (obrony) łódzkiego Gestapo¹³⁵. Zgodnie z powojenną relacją Ireny Miłodrowskiej – bylej konspiratorki OW ZJ – Węgierska „poznała von Tesmara przypadkowo, kilka miesięcy przed tym [przed swoim aresztowaniem – PR] w pociągu (siedział obok niej), gdy w Koluszkach przeprowadzano rewizję dokumentów całego wagonu, z jego rozkazu, aby sprawdzić jej papiery. Przedstawił się jej jako inżynier z Reichu”¹³⁶. Na ówczesnym etapie badań, wobec braku możliwości jednoznacznego zweryfikowania przebiegu i charakteru relacji pomiędzy Wandą Węgierską a Jurgenem von Tesmarem, autorka postawiła w przywołanym tekście popularnonaukowym otwarte pytania badawcze: jaki był rzeczywisty układ zależności między polską wywiadowczynią a niemieckim funkcjonariuszem? Czy to Węgierska podjęła próbę rozpracowania von Tesmara, czy też – nieświadoma jego prawdziwej tożsamości – padła ofiarą działań operacyjnych łódzkiego Gestapo?

Podczas analizy powojennych zeznań Zukriegla, autorka poddała krytycznej ocenie te ich fragmenty, które stanowiły odpowiedź na wcześniej postawione pytania badawcze. Według bohatera niniejszego artykułu, Wandę Węgierską miała rozpracowywać agentka łódzkiego Gestapo o nieustalonych personaliach, której funkcjonariuszem prowadzącym – a zarazem kochankiem – był Jürgen von Tesmar. Na podstawie składanych przez tę agentkę meldunków, Węgierska miała zostać zidentyfikowana jako wywiadowczyni polskiej organizacji konspiracyjnej i – co najmniej od lutego 1942 r. – objęta stałą obserwacją ze strony funkcjonariuszy Gestapo w Łodzi, Warszawie i Berlinie. W zeznaniach Zukriegel twierdził, iż niemiecka agentka z czasem zaczęła składać fałszywe meldunki, a jej niesubordynacja wobec niemieckiej policji politycznej została wykryta przez von Tesmara. W konsekwencji – jak utrzymywał

¹³⁵ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. PF4/182, Materiały dot.: Jürgen von Tesmar, Zeznanie Williego Zukriegla w sprawie funkcjonariusza Urzędu Gestapo w Łodzi Jürgena von Tesmara, 1.07.1954 r., k. 6.

¹³⁶ Muzeum Harcerstwa w Warszawie, Zespół akt Stowarzyszenia Szarych Szeregów, sygn. 977, Wanda Węgierska, I. Miłodrowska-Wierzbicka, *Wspomnienie o Wandzie Węgierskiej*, [b.d.], [b.p.].

Zukriegel – kobieta popełniła samobójstwo¹³⁷. W swoim liście pożegnalnym miała napisać, że „odbiera sobie życie, że dalej tak żyć nie może. Pokochała Wandę i nie ma sumienia ją dalej zdradzać. Wanda jest osobą tak szlachetną i idealną, że nie może tego znieść, że ją zdradziła. Brzydzi się swoją pracą jako konfidentka. Z drugiej strony nie mogła zdradzić Tesmara, bo go bardzo pokochała. Nie mając innego wyjścia postanowiła swe haniebne życie zakończyć”¹³⁸.

W związku z tym, iż po śmierci swojej agentki łódzkie Gestapo utraciło bezpośredni kontakt z Wandą Węgierską, Jürgen von Tesmar podjął się samodzielnego zadania nawiązania z nią relacji i jej rozpracowania. „Pewnego razu, kiedy Wanda jechała do Warszawy – pisał bohater niniejszego artykułu – Tesmar wsiadł do tego samego przedziału i w drodze do Warszawy zapoznał się z Wandą. [...] W Warszawie umówili się na kolację. Od tego czasu spotykali się często w Łodzi, w Warszawie i w Berlinie. Muszę nadmienić, że Wanda mówiła perfektnie po niemiecku, tak, że śmiało mogła uchodzić za Niemkę. Jednak w czasie obcowania z Tesmarem, Wanda niczym nie zdradzała się, co do swej pracy wywiadowczej. Wanda polubiła Tesmara i z tej znajomości wywiązał się romans miłosny”¹³⁹. Dalej Zukriegel opisywał okoliczności aresztowania Węgierskiej przez niemieckich funkcjonariuszy w Berlinie: „Wanda od razu domyśliła się, o co chodzi, że skończyła się gra, ale chciała przeszkodzić w aresztowaniu Tesmara. Powiedziała, że to jest jej dobry znajomy, ale nie ma nic wspólnego z jej sprawą. Urzędnicy nie zważali na to i skuli również Tesmara. [...] W Berlinie przesłuchano Wandę. Przy przesłuchaniu obecny był Tesmar i tu dopiero dowiedziała się, kim był jej dobry znajomy. Wanda przyznała się do swej pracy szpiegowskiej, ale nikogo nie wydawała. Przyznała się do tego, na co mieli dowody”¹⁴⁰. Z zeznania Zukriegla wynika, iż von Tesmar od początku budowania relacji z Węgierską poddawał ją inwigilacji z ramienia łódzkiego Gestapo, co jednak nie wyklucza wysnucia

¹³⁷ AIPN, MSW, sygn. BU 00168/396 t. 8, Teczka personalna Williego Zukriegela tw. Gel, Zeznanie Williego Zukriegla. Sprawa Wandy Węgierskiej vel Wandy Kühm – kurierka wywiadu, 16.03.1950 r., k. 40–41.

¹³⁸ Tamże, k. 40.

¹³⁹ Tamże, k. 41.

¹⁴⁰ Tamże, k. 41–42.

hipotezy, iż wywiadowczyni w tym też czasie mogła również prowadzić działania skierowane przeciwko wymienionemu funkcjonariuszowi niemieckiej policji politycznej. Kwestię tę należy traktować jako otwartą i wymagającą dalszych badań źródłowych.

Po trwającym niemal rok śledztwie, w styczniu 1943 r. W. Węgierska została nieprawomocnie skazana na karę śmierci przez Sąd Wojenny Rzeszy (niem. *Reichskriegsgericht*). Wyrok zatwierdzono 23 czerwca tego samego roku. Egzekucja odbyła się już dwa dni później – 25 czerwca 1943 r. – poprzez ścięcie gilotyną w więzieniu Plötzensee (niem. *Strafgefängnis Plötzensee*), zlokalizowanym w berlińskiej dzielnicy Charlottenburg-Nord¹⁴¹.

6. Ocena i wnioski

Mając na względzie zaprezentowane wyniki badań, należy jednoznacznie stwierdzić, iż rola Williego Zukriegla w ściganiu i sądzeniu niemieckich kolaborantów z lat II wojny światowej należała do szczególnie istotnych. Bohater artykułu był powoływany na świadka podczas procesów przez niemal dekadę, choć jego znaczenie malało wraz z upływem lat. Z czasem coraz rzadziej składał zeznania, które miały mniejszy wpływ na wysokość wymierzanych wyroków. Jako były funkcjonariusz łódzkiego Gestapo posiadał szeroką wiedzę na temat działania tego urzędu oraz całego niemieckiego aparatu represji z okresu okupacji. Wykorzystywał ją nie tylko podczas śledztw i procesów sądowych osób oskarżonych o kolaborację z okupantem niemieckim, lecz także jako tajny informator aparatu bezpieczeństwa. Warto w tym miejscu podkreślić, że Zukriegel nie był jedynym pracownikiem Gestapo w Łodzi, który tuż po zakończeniu wojny został aresztowany i osądzony. W niniejszym artykule przedstawiono wzmiankowo również proces sądowy byłego niemieckiego funkcjonariusza Stiera. Mimo to tylko Zukriegel prowadził tak intensywną współpracę z aparatem bezpieczeństwa i powojennymi organami sądownictwa w zakresie rozliczeń niemieckich kolaborantów.

Ponadto zasadne jest poddanie w wątpliwość wiarygodności treści zeznań Zukriegla, jego notatek oraz doniesień – i to nie tylko ze względu

¹⁴¹ B. Chrzanowski, *Wanda Węgierska...*, s. 196–197.

na fakt, iż składając je, był tajnym informatorem komunistycznego aparatu bezpieczeństwa. Ze względu na upływ czasu mógł również nieświadomie wprowadzać w błąd funkcjonariuszy, zatajając lub przeinaczając istotne fakty. Podczas kwerendy dotyczącej trzech wybranych problemów poruszanych w powojennych materiałach wytworzonych przez Zukriegla, odnaleziono jednak źródła historyczne, które w wysokim stopniu potwierdzają rzetelność jego relacji. Dopuszczenie się konfabulacji byłoby ze strony W. Zukriegla pozbawione sensu – na przykład podczas opisywania losów polskiej wywiadowczyni W. Węgierskiej. Zeznanie dotyczące wówczas już nieżyjącej konspiratorki, nieznanej z nazwiska agentki łódzkiego Gestapo oraz nieuchwytnego dla powojennego wymiaru sprawiedliwości niemieckiego funkcjonariusza, nie mogło mieć większej wartości operacyjnej dla aparatu bezpieczeństwa. Choć podczas procesów W. Zukriegel pełnił rolę swoistego „eksperta” z zakresu funkcjonowania niemieckiej policji politycznej w Łodzi i pozostawił po sobie liczne dokumenty o potencjalnie wysokiej wartości źródłowej, to jednak przy ich wykorzystywaniu podczas badań naukowych należy każdorazowo uwzględniać uwarunkowania historyczne, w jakich powstały.

Streszczenie

Przedmiotem niniejszego artykułu jest rola byłego funkcjonariusza Gestapo w Łodzi, Williego Emila Zukriegla, w powojennym ściganiu i sądzeniu niemieckich kolaborantów z okresu II wojny światowej. Autorka poddała analizie zeznania, notatki oraz doniesienia sporządzane przez Zukriegla, ze szczególnym uwzględnieniem ich wykorzystania przez aparat bezpieczeństwa oraz powojenne organy wymiaru sprawiedliwości. W tym celu omówiono trzy wybrane wątki poruszane przez Zukriegla w jego materiałach. Pierwszy dotyczy działalności agenta łódzkiego Gestapo czeskiego pochodzenia, Alfonsa Swobody oraz jego roli w rozpracowaniu oddziału partyzanckiego Armii Krajowej „Grunwald”, dowodzonego przez por. Floriana Budniaka, operującego na terenie powiatu radomszczańskiego. Drugi wątek poświęcono losom byłego oficera wywiadu Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego,

Mieczysława Mariana Łozińskiego, którego Zukriegel oskarżył o zadenuncjowanie Komendanta Głównego ZWZ–AK, gen. Stefana Roweckiego „Grot”. Trzeci przypadek dotyczy historii wywiadowczyni Organizacji Wojskowej Związek Jaszczurczy, Wandy Węgierskiej oraz jej relacji z funkcjonariuszem łódzkiego Gestapo, Jürgenem von Tesmarem.

Słowa kluczowe: Willi Zukriegel, Gestapo, kolaboracja, niemiecki aparat represji, II wojna światowa, Łódź, specjalne sądy karne, polskie organizacje konspiracyjne

The Role of Willi Emil Zukriegel, a Former Gestapo Officer in Łódź, in the Post-War Prosecution and Trial of German Collaborators

S u m m a r y

The subject of this article is the role of a former Gestapo officer in Łódź, Willi Emil Zukriegel, in the post-war prosecution and trial of German collaborators from the Second World War. The author analyses testimonies, notes, and reports prepared by Zukriegel, with particular attention to their use by the security apparatus and by post-war judicial authorities. To that end, three threads recurring in Zukriegel's materials are discussed. The first concerns the activities of a Łódź Gestapo agent of Czech origin, Alfons Swoboda, and his role in dismantling the Home Army (Armia Krajowa) partisan unit “Grunwald,” commanded by Lt. Florian Budniak and operating in Radomsko County. The second thread is devoted to the fate of a former intelligence officer of Section II of the General Staff of the Polish Army, Mieczysław Marian Łoziński, whom Zukriegel accused of denouncing the Commander-in-Chief of the Union of Armed Struggle – Home Army (ZWZ–AK), Gen. Stefan Rowecki (“Grot”). The third case addresses the history of Wanda Węgierska, an intelligence operative of the Military Organization Związek Jaszczurczy, and her relationship with a Łódź Gestapo officer, Jürgen von Tesmar.

Keywords: Willi Zukriegel; Gestapo; collaboration; German repressive apparatus; Second World War; Łódź; special criminal courts; Polish underground organizations.

mgr Patrycja Resel

Instytut Pamięci Narodowej
e-mail: patrycja.resel@ipn.gov.pl